

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Melbyhus

SUNDEVED

H. E. Sørensen:
SUNDEVED

Copyright:
Forlaget Melbyhus,
6780 Skærbæk. Tlf. 04 - 75 17 04
1983

Teknisk produktion: Skive Offset - Oddense
Tlf. 07 - 58 12 11

Bogbinderarbejde: J.P. Møllers Bogbinderi, Haderslev

ISBN 87 87481 56 1

Forside: Gråsten slot
Hvor intet andet er angivet er fotografierne
af H. E. Sørensen

(HSS) = Historisk Samfund for Sønderjylland
(M) = Melbyhus' samling

Af H. E. Sørensen er tidligere udsendt:

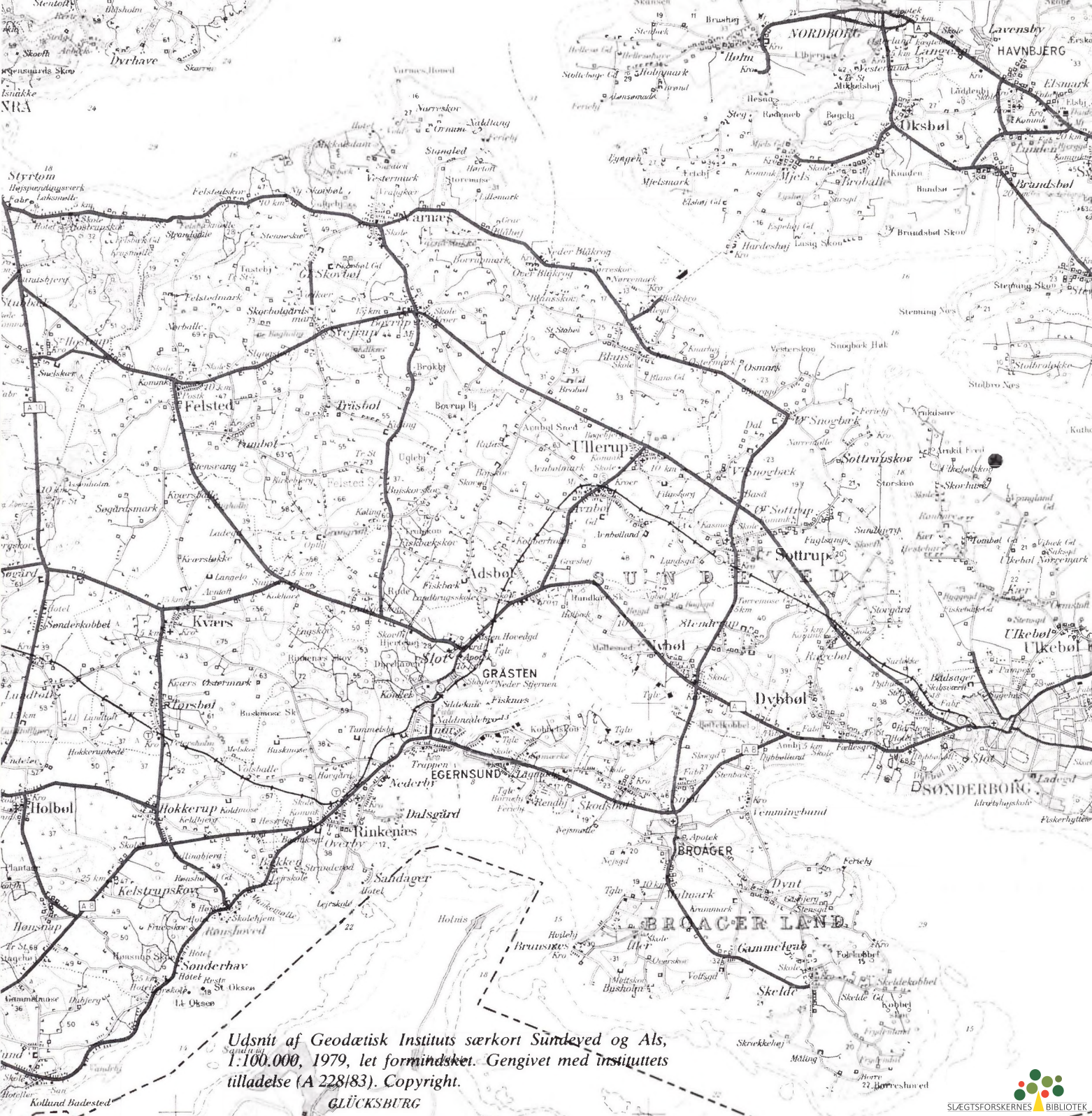
Fra æ Mind'.
Lyngens søn.
Døden i Kastellet.
Langs Nilen.
Grænsen drages.
En landsby i Lilleasien.
For Gud og Spanien.
Albanien 73.
Det brasilianske mirakel.
Vadehavet – marsk og mennesker.
Revolution i Skærbæk.
Rømøs Historie.
Rømø – Hvalfangernes og turisternes ø.
Skærbæk kirke.
Landboforeningen for Skærbæk og Omegn 1928 - 78.
En beduins erindringer.
Meninger på skærmen 1978, 1979, 1980, 1981.
Skoler i Moskva og Bucearest.
Bredebro gennem 75 år.
Tøndermarsken og det fremskudte dige.
50 år i Brugsen.
Håndværk og handel i Skærbæk gennem 100 år.
Hvorfor drikker Jeppe – og hvordan holder han op?
Før Genforeningen. Gamle sønderjyder fortæller.
Jacob Kronika beretter.
Langs grænsen.

Til Søren

H. E. Sørensen

SUNDEVED

Forlaget Melbyhus
1983

Udsnit af Geodætisk Instituts særkort Sundeved og Als,
1:100.000, 1979, let forminsket. Gengivet med instituttets
tilladelse (A 228/83). Copyright.
GLÜCKSBURG

Sundeved

Det klassiske Sundeved er den relativt smalle halvø mellem Vemmingbund og Nybøl Nor i syd og Alsund i øst. I denne bog er begrebet udvidet til at omfatte hele den halvø, der omgives af Åbenrå Fjord, Allsund og Flensborg Fjord, afgrænset i vest af hovedvej 10.

Området omfatter Sundeved, Gråsten og Broager kommuner samt dele af Åbenrå, Lundtoft, Bov og Sønderborg kommuner. I alt er der tale om et areal på ca. 300 kvadratkilometer med knap 30.000 indbyggere.

Det er et udpræget landområde, hvor de to største bysamfund, Gråsten og Broager, har mellem 2000 og 3000 indbyggere.

For knap hundrede år siden skrev Erik Skram:

»Sundeved ligner Als som en yngre broder den anden. Her er om muligt endnu grønnere og frodigere. Skovene er ikke så store, men de ligger tættere, og de levende hegns ynde overvælder en. Tyve slags pil og hassel, el, tjørn, roser, syren og brombær bugner ind over vejene, der stundom er så smalle, at to vogne umuligt kan komme forbi hinanden. I nøddetiden kan man under forbifarten plukke sig favnen fuld af de lækreste nødder, og mange steder har man milelangt indtryk af at køre i en umådelig stor, gammel-dags præstegårdshave. Når solen står højt, kan der ganske vist være luende varmt nede i disse mellem den tætte trævækst gemte veje, men morgen og eftermiddag er her prægtig skygge. Fuglelivet i buskene, de mange vingede insekter og lysets spil på de blanke eller matte blade er en vedvarende underholdning på vejene, og kommer man så til de åbne udkigssteder, virker landskabet som skønne overraskelser.«

Sundwith. *gr̃ frumenti · 2 · gr̃ auene · 7
ṽm̃e · gr̃ deñ · w̃arnas · e · gr̃
auri · m̃ · m̃m̃. Baghthorp gr̃ auri · hoc ē de
bitū regis de w̃arnas · ṽ gr̃ anone ṽditū · 7 m̃ ·
gr̃ deñ · de arugato · 7 stuch · 7 garcæregato ·
7 molardomo 7 transitu maris · ṽm̃ · sol̃ aig̃ · 7
ñ · gr̃ · 7 de sundwith · ṽm̃ · gr̃ anone · 7 xru · gr̃
deñ*

I statheslæt. *ṽ · gr̃ puri p̃et̃ slætwith · 7
moneta 7 danwilk̃ · 7 skærn
bung̃ · Slæt m̃ym̃at̃ · ṽ · gr̃ puri ·*

Vuzh̃ *· ṽ · gr̃ puri p̃et̃ theloneū*

Husbuh̃

Duh̃. *ṽ · gr̃ puri p̃et̃ theloneū ·
Runaroft · ṽ · gr̃ auri · Gætting*

Den ældste skatteansættelse for Sundeved. Fra Kong Valdemars Jordebog, ca. 1231.

Byggeskik

Den gamle sundevedske gård var ofte enlænget således, at beboelsen lå i den ene ende og stald og lade i den anden. Axel Steensberg mener, det er et levn af en ældgammel tradition, som måske går tilbage til jernalderens byggeskik. Jernalderlanghuse kendes fra mange steder i landet. De ældste gårde var oftest i

Gammel gård i Stenderup. Udbygningen til højre er af nyere dato.

bindingsværk eller helt af træ, men i de senere århundreder blev grundmur almindelig. Ved siden af langhuset lå somme tider en mindre, fritliggende bygning, som kaldtes en hjelm. Den kunne rumme af-tægtsbolig samt evt. lade, stald eller værksted.

Det er også bemærkelsesværdigt, at samtlige mid-delalderkirker mellem hovedvej 10 og Alssund oprin-delig var kullede på nær Broager og Sottrup. Dybbøl og Ullerup fik tårne så sent som i 1857 og 1903. Af samme grund ses ved siden af kirkerne de karakteri-stiske, sorttjærede klokketårne, der er specielle for netop denne egn, og som i hvert fald kun undtagel-sesvis kendes andre steder i landet.

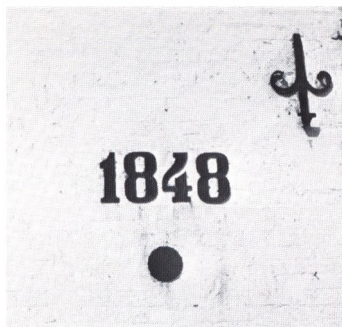
6

Herregårde og nationalitet

Halvøen Sundeved er i modsætning til resten af Søn-derjylland, hvor der kun findes ganske få egentlige godser, ligesom store dele af øerne og Østjylland do-mineret af herregårde, om end de fleste er ret så små sammenlignet med de storgodser, der kendes fra f.eks. Fyn og Sjælland.

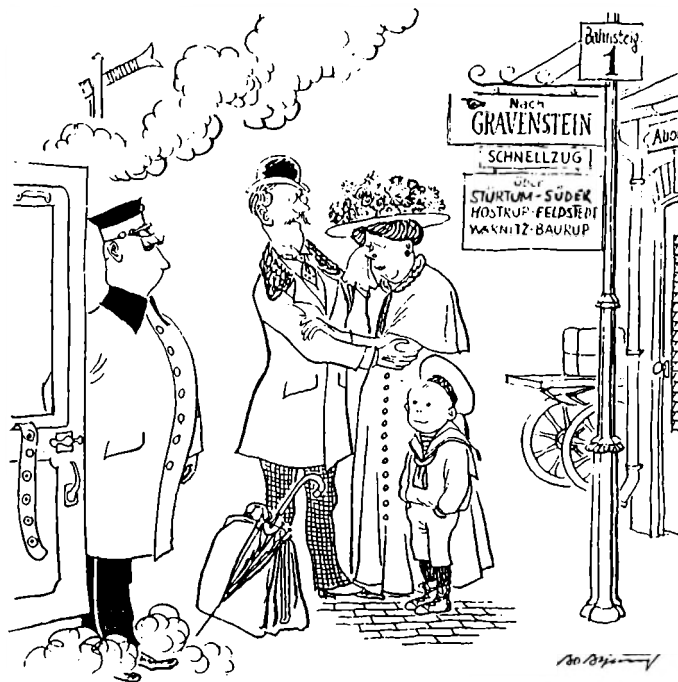
H. V. Clausen skrev i 1894 i en redegørelse over de nationale forhold i Nordslesvig:

»Her har vi rigtig gamle hovedgårde, hvis ejere har gjort fordring på at være herremænd og i det hele taget stået i et fjernere forhold til befolkningen end storbønderne i andre egne, hvad der vistnok har haft sin betydning ved at bevare landet for tyskersmitte i

Kanonkugle fra 1848 i muren på Felsbæk-gård.

»Abfahrt nach Gravenstein«. Tegning af Bo Bojesen.

den tid, den nationale strid begyndte, idet ejerne af de fleste af herregårdene var tysksindede, men som tilhørende en anden samfundsklasse end bønderne ingen indflydelse kunne få på disse.«

Krigsminder

De blodige begivenheder, der udspillede på egnen, især under Treårskrigen 1848-1850, i 1864 og i 1940 har ganske naturligt sat deres præg. Jo nærmere, man kommer Dybbøl, som i begge de slesvigske krige var et centrum for de krigeriske handlinger, jo tættere står mindestenene, og på alle kirkegårde i det østlige Sundeved findes krigerbegrovelser.

Men over alt på halvøen kan man blive mindet om krigshandlinger. Det kan være en diskret sten i en vejgrøft med ordene: »Her faldt ...«, et monument i skovbrynet, en indskrift på en kirkegård eller måske en kanonkugle i muren på en gård.

Jernbaner

Langs Flensborg Fjord og kysten fra Sønderborg til Åbenrå fandtes allerede i forrige århundrede rimeligt gode skibsforbindelser, mens trafikforholdene inde i landet lod meget tilbage at ønske.

Dette problem var naturligvis generelt, og derfor vedtog den prøjsiske landdag i 1892 en lov om oprettelse af småbaner, d.v.s. smalsporede lokalbaner, i

hvert amt. Det blev stødet til den første bane på Sundeved, idet småbanen fra Åbenrå til Gråsten åbnedes i 1899. Strækningen er med landevejen tyve kilometer, men banen slog så drabelige sving, at den blev

Dynt station. Den gamle banelinje er nu cykelsti mellem Brouger og Skelde.

31,5 kilometer lang med ikke mindre end nitten stationer og holdepladser. Det vil sige en standsning omtrent for hver halvanden kilometer. Rejsen varede 3 timer. Denne bane nedlagdes 1926.

Den næste blev statsbanen fra Padborg til Sønderborg med en stikbane fra Tørsbøl til Tinglev. Den indviedes i 1901 og er stadig i drift, idet sporet fra Tørsbøl til Padborg dog blev nedlagt efter Genforeningen, så banen nu går mellem Tinglev og Sønderborg.

Og endelig i 1910 indviedes Broager-banen fra V. Sottrup til Skelde, der fungerede til 1932. Den var tolv kilometer lang og havde følgende stationer: Wester-Satrup (V. Sottrup), Stenderup, Nübel (Ny-bøl), Schottsbüll (Skodsbøl), Broacker (Broager), Dünth (Dynt) og Schelde (Skelde).

I mange landsbyer ligger de gamle stationer der stadig, og flere steder kan man i terrænet se, hvor sporene har gået.

Oversættelse af stednavne

Den tyske oversættelse af danske stednavne kunne godt give sig kuriøse udslag. Således blev Gråsten ikke skrevet Grauenstein, hvad der skulle synes naturligt, men Gravenstein, hvilket måske så mere fornemt ud.

Lokale folk vidste naturligvis nok, at der med »v« mentes »u«, men fremmede sagde lige så selvfølgelig »f«, altså »Grafenstein«. Og så lød det jo næsten lige så fint som navnet på det berømte belgiske slot s'Gravenstein i Gent!

Redaktør Jens Jessen fra »Flensborg Avis« harcelerede en gang over fortyskningen af de sønderjyske stednavne. Han havde skam principielt ikke noget imod det, sagde han, bare de blev oversat ordentligt. F.eks. kaldte tyskerne Tinglev for Tingleff, og det var jo aldeles tåbeligt. En korrekt transkription måtte være »Dingle-ben« – eller hvordan man nu ville udtale det (Tinglev-Dingleben).

Sundeved-sangen

Der er et land af Herren rigt begavet
med frugtbarhed og alskens ynde smykt,
med velbehag det spejler sig i havet,
som af sin egen yndighed henrykt.
Se dal og bakke, grønne hegn og agre
med tunge aks frembugnende i høst!
Se byer og kirker spredt i grupper fagre,
bag træer og buske lege skjul med lyst.

I syden rejser sig Broagers tårne
og skue vide over land og hav,
mens saga taler om de tvillingbårne,
de fromme møer, som dem til kirken gav.
I øst og vester til hinanden vinke
fortrolig Dybbølbjerg og Nybøl Nor,
Mens Sottrup kirketårn i sky mon blinke,
og rundt omkring velsignelserne gror.

Så denne plet naturen yndig klæder,
ja, Sundeved, Gud Herren signe dig!
Som liljer gro, gid også samlivs glæder
lig vårens knopper frisk udfolde sig.
Held, brødre, I, som der mon bo og bygge.
Gud, tag os alle i din varetægt.
Gid tro og håb, gid fortids hjemlig lykke
må slynge sig omkring den unge slægt.

K. Karstensen.

Historien vil vide, at en emsig fortysker ønskede at kalde landsbyen Drenghsted ved Døstrup for »Kna-benstedt am Todensdorf«. Men det er måske en dansk vittighed – ?

Når jeg i øvrigt skriver Glücksborg og ikke Lyksborg, som der står i 1. udgaven af Trap fra 1863, så skyldes det en mistanke om, at vi her står over for en dansk oversættelse af samme type som de nævnte fortyskninger. Slottet og byen har altid heddet Glücksborg (-burg), og den danske kongefamilje kaldes da også normalt den »glücksborgske« linje og ikke den »lyksborgske«.

Langs Flensborg Fjord

Vejen langs Flensborg Fjords nordside, der anlagdes efter Genforeningen, anses med rette for at være en af de smukkeste i landet. Den afløste i virkeligheden de fjorddampere, som hidtil havde sørget for trafikken mellem de små byer og feriesteder. I dag er sejladsen genoptaget i et vist omfang, men nu er der i første række tale om indkøbs- og spritruiter.

Kollund er en af de vigtigste anlægspladser. Den korteste sejlroute til Flensborg udgår herfra. Her ligger desuden en række feriehhoteller og hvilehjem samt et af Danmarks største og ældste vandrerhjem.

Ved Sønderhav ses flere store villaer i germansk

Flensborg Fjord set fra bådebroen ved Wassersleben mod Kollund Skov og Bredsdorf Hage.

stil fra århundredskiftet. Det var den gang et meget søgt udflugtsmål for folk fra Flensborg, som kom hertil med damperen, drak kaffe eller øl på hotellets terrasse og promenerede lang stranden. Enkelte af de mest dristige vovede sig endog ud i vandet!

En af de største af villaerne tilhørte en overgang Hermann Göring, Hitlers nærmeste medarbejder gennem 20 år.

Få hundrede meter fra kysten ligger de to små øer, Okseøerne, hvor dronning Margrethe muligvis døde i 1412 efter at være blevet ramt af pest i Flensborg, da hun forsøgte at ordne de spegede politiske forhold omkring hertugdømmerne. Hun er en af de største personligheder i Nordens historie, en viljestærk

Görings villa »Montevideo« i Sønderhav.

Genforeningsstenen, Sønderhav.

kvinde, hvis kongstanke var et samlet Skandinavien med fælles regering og fælles sprog.

I skoven ved Sønderhav står en genforeningssten på en lille høj syd for vejen. Den er udført af billedhuggeren Martin Hammerich 1936 og har indskrift af Marcus Lauesen:

Kun hvad mænd vandt ved ret
uden sværd og blod,
det skal leve som et solskin
over tidens flod.

En række markveje fører op i Kelstrup skov, hvor der findes en 40 meter lang langdysse med to kamre samt andre knap så velbevarede oldtidsminder.

10 Rønshoved Højskole oprettedes 1921 af Aage Møller i en lille bondegård, som senere er udbygget til et større skolekompleks. Fra den store, smukke

have er der en pragtfuld udsigt over Flensborg Fjord.

Jeg husker en sommeraften i 1959, hvor skuespillere fra Odense Teater her i haven opførte et stykke, som jeg for længst har glemt. Men det, der bed sig fast, var den fine, milde aften, mens mørket sænkede sig over fjorden, og lysene lidt efter lidt blev tændt ovre i Sydslesvig. Og så de mange lyse højskolepiger, der sad rundt om i græsset – !

Næste forår deltog jeg i et fem dages kursus for soldater, hvor vi hørte forstander Haarder, der havde været en tur i USA, benøvet berette om, at han havde set, hvordan man om aftenen kunne anbringe kaffekedlen på el-komfuret og derefter stille på et indbygget ur, så det selv tændte om morgenen. Så var kaffen klar, når man stod op. Ja, hvad kan de dog ikke hitte på, histovre i Amerika! Og han viste lysbillede, mens hans søn, unge Bertel, bimsede rundt og

Soldater foran Rønshoved Højskole, foråret 1960 (M).

sørgede for rullegardinerne og passede apparatet.

Få hundrede meter øst for højskolen passerer Fjordvejen en dyb slugt. Neden for broen lå indtil branden i 1945 den middelalderlige Munkemølle, som havde været kornmølle under Ryd kloster i Angel (Glücksborg), men senere var omdannet til savskæreri.

Og endnu lidt længere fremme er der en meget flot udsigt til den fredede og trækronede skrænt ud mod fjorden, inden vejen svinger ind i landet.

Samarbejde med Gestapo

Efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland den 30. januar 1933 var der adskillige tusinde antifascister og jøder, som flygtede ud af landet, bl.a. til Danmark. Men naturligvis blev det store flertal af de ca. tretten millioner tyskere, som i 1932 havde stemt på socialdemokratiet og kommunisterne, i landet. De fleste faldt til føje og tav, men en ganske lille procentdel

fortsatte kampen mod nazismen. Det måtte naturligvis foregå illegalt, og det var forbundet med stor fare.

Den væsentligste opgave for dem var oplysning om nazistyrets egentlige karakter, og derfor havde man brug for materiale, de såkaldte »Tarnschriften«, små illegale hæfter, ofte trykt med små bogstaver på tyndt papir og med et tilsyneladende uskyldigt omslag. Blandt de vigtigste af disse illegale bøger var den såkaldte »Braunbuch« (Brunbogen) med bl.a. Dimitrofs forsvarstale fra Rigsdagsbrand-processen i Leipzig, hvor han vendte anklagen mod Göring og nazisterne.

Også i Flensborg fandtes der en lille aktiv gruppe af antifascister, især kommunister, grupperet omkring Peter Lorenzen fra Harreslev. Denne gruppe havde gode kontakter nord for den danske grænse, og det lykkedes den gennem ca. et år at smugle slet ikke så få »Tarnschriften« ind i Tyskland. De blev derefter fordelt til de slesvigholstenske industribyer og Hamburg.

En onsdag aften omkring den 20. marts 1934 blev Peter Lorenzen opsøgt af to mænd, der præsenterede sig som partikammerater fra Hamburg. Da de kendte de aftalte kodesignaler, som skulle identificere dem som pålidelige folk, havde Lorenzen ingen betænkeligheder ved at samarbejde med dem. De ønskede illegalt antinazistisk materiale til brug for arbejdet i Hamburg, og Lorenzen lovede at skaffe en sending til veje. De to ville sørge for transporten fra Flensborg sydpå.

Om aftenen den 31. marts skulle modtagelsen af materialet finde sted. Det ville blive hentet med en båd fra Bredsdorf Hage ved Kollund og leveret på den gamle anløbsbro ved Wassersleben ca. to kilometer syd for Kruså, hvor Lorenzens folk skulle modtage det for at give det videre til de to Hamburg-folk.

De tyske kommunister var på plads. Båden kom som beregnet, men i samme øjeblik, den første ombordværende sprang i land, blev der tændt projektorer, og bevæbnede Gestapofolk trådte frem og arre-

sterede alle de tilstedeværende og beslaglagde to sække med illegalt materiale, bl.a. 200 eksemplarer af »Braunbuch«.

De arresterede førtes til Flensborg, hvor de blev underkastet skarpt forhør, og næste dag blev resten af gruppen, herunder også Peter Lorenzen, arresteret. Han blev efter ankomsten til Gestapo-hovedkvarteret gennempryglet på det grusomste.

12 Under forhøret i Flensborg blev han konfronteret med den ene af de to Hamburg-»kammerater«. De

Tegning af Herluf Bidstrup.

var i virkeligheden SA-mænd, der havde til opgave at lokke gruppen i en fælde. De oplysninger, de gik ud fra, stammede efter al sandsynlighed fra en kvinde, der var i familie med et af gruppemedlemmerne. Hun var blevet taget, da hun var i færd med at smugle nogle varer (altså ikke politisk materiale) over grænsen, og for at redde sit eget skind havde hun fortalt,

hvad hun vidste om Lorenzen-gruppens virksomhed. Og det var åbenbart ikke så lidt.

I alt blev 23 mand taget ved denne lejlighed.

»Tønder Socialdemokrat« skrev ca. en uge efter: »Det mest oprørende ved denne affære er, at det er en af kommunisternes egne, der har underrettet politiet og således forrådt sine kammerater, og det forlyder, at betalingen for denne bedrift er 20 mark.«

Avisen fortsætter: »I øvrigt fortælles det fra Flensborg, at det ikke er noget ualmindeligt, at kommunister render politiet på dørene og tilbyder sig som stikkere, og taksten er 20 mark for slig håndtering.

Det skete er et vidnesbyrd om den kommunistiske moral og solidaritet.«

Det mest positive, man kan sige om denne notits, er, at »Tønder Socialdemokrat« ukritisk har slugt den nazistiske version af begivenhederne – !

De arresterede fik alle hårde domme. Peter Lorenzen fik således otte års tugthus, og de øvrige fik straffe på mellem seks og halvandet år. En af dem fik dog ti år, fordi han ved sin arrestation var i besiddelse af en pistol. En enkelt blev frikendt.

Men sagen fik et efterspil på dansk grund.

»Flensborg Avis« skrev samme dag, som »Tønder Socialdemokrat« bragte sine funderinger over den »kommunistiske moral«:

»Kollund. Tirsdag eftermiddag indløb der til her-værende politi en meddelelse fra kriminalpolitiet i Flensborg, hvorefter der om aftenen kunne ventes en bil, lastet med smuglergoods, til Kollund strand, hvor det så skulle afhentes af smuglere i båd og smugles sydpå. Politiet, assisteret af grænsegendarmer, posterede sig på forskellige steder, og ved 9-tiden kom den ventede bil, Æ 56, med fire mand i og med slukkede lanterner. Efter at varerne var bragt om bord i båden, og bilen skulle til at forsvinde igen, kom politiet frem.

Da smuglerne så sig opdagede, forsøgte de at flygte, men efter at politiet havde affyret et par skræmmeskud, opgav de flugten, hvorefter politiet

Peter Lorenzen, ca. 1970.

tog sig af dem. På den anden side fjorden var det tyske politi alarmeret for at tage imod smuglerbanden der.«

En så detaljeret redegørelse kunne kun stamme fra det danske politis rapport om sagen. Og det bemærkelsesværdige var, at dansk politi ikke havde arresteret »smuglerne«, inden de fik afskibet varerne, men lod den tyske båd sejle uantastet.

Af de fire mænd i bilen var de tre danskere. De blev straks løsladt efter at have opgivet deres navn og bopæl – de var fra Sønderborg –, hvilket næppe havde været tilfældet, hvis politiet havde anset dem for at være »rigtige« smuglere. Den fjerde var en tysk statsborger ved navn Heinz Neumann. Han blev arresteret og ført til København og senere udvist til Sovjetunionen.

Det vakte ikke ringe harme i den danske befolkning i grænselandet, at politiet på denne måde samarbejdede med Gestapo, og i stedet for at fange »smuglerne«, før de kom af sted, så at sige gennede dem direkte i armene på nazisternes forhadte politiske statspoliti.

Jacob Kronika, 1969.

Da denne sag kom folketingsmand J.P. Nielsen for øre, skrev han et harmdirrende brev til Socialdemokratisk Forbunds generalsekretær, Alsing Andersen, hvori han detaljeret redegjorde for sagen og på det kraftigste protesterede mod den rolle, det danske politi havde spillet i sagen:

»Det er dog det mest utiltalende, jeg endnu har været udsat for, at det danske statspoliti ved grænsen på den måde gør lakajtjeneste for det tyske nazistyre, og det vil vi hernede ikke finde os i.« Og han fortsatte: »At statspolitiet ved grænsen gør sig til underdanige tjenere og hjælpere for det tyske styre, går dog over alle grænser. Jeg må forlange sagen undersøgt til bunds.« J.P. Nielsen sluttede med at sige, at

hvis politimesteren i Gråsten, hvorunder bevogtningen af grænsen ved Kollund hører, er ansvarlig, »så egner han sig absolut ikke til at have kommandoen ved grænsen.«

Da sagen kom chefen for grænsegendarmerikorpset, oberst Paludan-Müller, for øre, udstedte han en skriftlig dagsbefaling til hele sit mandskab, hvori han utvetydigt forbød dem ethvert samarbejde med Gestapo. Hvis de kom ud for Gestapo-folk, der opererede på dansk grund, f.eks. hvis de var i færd med at arrestere flygtninge eller føre dem tilbage over grænsen, så skulle de »skyde uden varsel for at dræbe.«

Paludan-Müllers indstilling til et samarbejde med Gestapo kan der ikke være nogen tvivl om!

Men sagen viser med al klarhed, at det danske politi ved grænsen i hver fald i 1934 åbenlyst samarbejdede med Gestapo i jagten på dem, der bekæmpede Hitlerstyret indefra.

Kronika

Her på en stille villavej i Kollund havde Jacob Kronika et hus, hvor han søgte hen, når han ønskede ro og fred fra den altid kimende telefon på redaktionen eller i hjemmet på Mathildegade i Flensborg.

Kronika, der fødtes på Broagerland i 1897, blev en af de betydeligste journalister, »Flensborg Avis« har haft gennem tiderne. Efter studentereksamen fra gymnasiet i Flensborg og krigstjeneste og fangenskab under 1. verdenskrig kom han 1919 til avisen, hvor han var virksom – i de seneste år med lange mellemrum – til sin død i 1982.

Fra 1932 var han korrespondent i Berlin – for såvel »Flensborg Avis« som for »Nationaltidende« i København og »Svenska Dagbladet« i Stockholm –, en stilling han beholdt til det nazistiske riges sammenbrud i 1945. Samtidig havde han en slags halvdiplomatisk status som akkrediteret talsmand over for myndighederne i Berlin for de danske og frisiske befolkningsgrupper i Sydslesvig.

Det lykkedes ham ofte at finde nyheder af virkelig epokegørende karakter, og han indtog en meget fremskudt position blandt udenrigskorrespondenterne i Berlin – bl.a. var han en tid formand for deres klub –, selv om hans stilling var særligt vanskelig: han skrev i udenlandske aviser, men var tysk statsborger og som sådan undergivet tyske love.

Efter L.P. Christensens død i 1960 overtog han ledelsen af avisen, men blev kun i chefstolen i fire år. Kronika var mere journalist end bladleder, og i 1964 afløstes han af den nuværende chefredaktør, landgangsmand Karl Otto Meyer.

På halvtredsårsdagen for Kronikas tiltræden som medarbejder ved »Flensborg Avis«, den 17. november 1969, mødtes vi i huset i Kollund, hvor vi fejrede dagen med kaffe og cognac og »Flensborg-kage«, mens han, som han plejede, fortalte om dengang, Flensborgs danske sled dag og nat for at nå det umulige mål at få byen med til Danmark, om tiden i Berlin eller om arbejdet i Sydslesvigs danskhed.

Kronika var en eminent fortæller, måske større som mundtlig beretter end som skribent, og han forstod ud fra sine mange dramatiske og spændende oplevelser både at spinde en ende, der holdt tilhøreren fast, og at uddrage en konklusion, som gjorde, at man altid kørte beriget og klogere hjem, når man havde besøgt den gamle redaktør.

Det var gennem sådanne private samtaler grundlaget blev lagt til de interviews, jeg lavede med Kronika i 1969-71, og som nu er samlet i bogen »Jacob Kronika beretter«.

Kampen ved Hokkerup

Da alarmen lød den 9. april 1940 tidligt om morgenen, gik en cykeldeling fra Søgård kaserne i stilling ved Hokkerup, hvor de etablerede en primitiv vejspærring på hovedvej 8.

Delingen havde en kanon opstillet nord for hovedvejen og et rekylgevær syd for, begge i læ bag lave

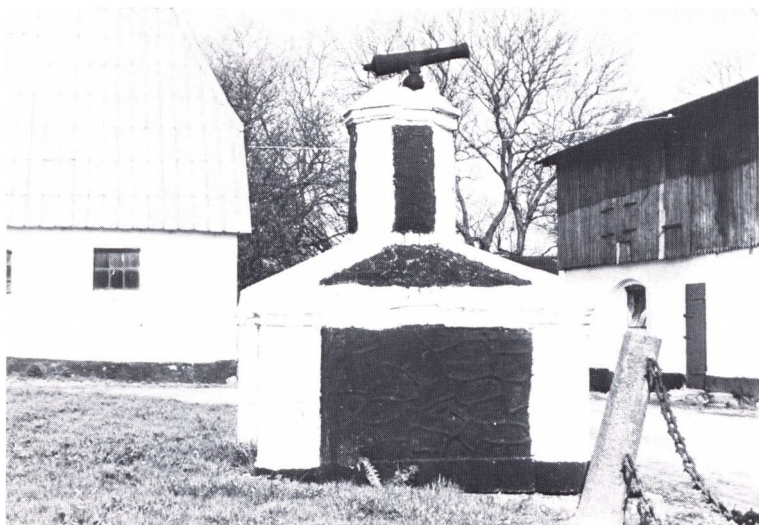
*Kampen ved Hokkerup, malet af Anna Mern Nielsen, 1946.
Foto: Frederiksborgmuseet.*

diger. Kampen begyndte, da de første tyske soldater standsede ved vejspærringen. Det lykkedes danskerne at sætte tre pansrede biler og en kanon ud af spillet, inden tyskerne omringede og overmandede dem.

To mand var faldet og tre såret. De øvrige – på nær chefen, som det lykkedes at undslippe – blev ført til grænsen. »Da vi nåede ned, hvor hovedvej 8 og 10 skærer hinanden, stod der en flok civile, som hånede os. Der var folk imellem, som vi kendte. Det gjorde mere ondt end at vide, at vi var taget til fange,« skrev en soldat senere.

En anden styrke, der stod ved Lundtoftbjerg og senere ved Bjergskov ved hovedvej 10, blev ligeledes indviklet i hæftige kampe, der kostede tre danske soldat livet. Tyskernes tab kendes ikke nøje, men ved Hokkerup blev i hvert fald en kanonskytte alvorligt såret.

Alle de steder, hvor der blev kæmpet, er der rejst mindsten, og ved Søgård står en sandstensobelisk til ære for de faldne fra garnisonen.

Hundehus ved Koldmose.

Koldmose

Ved gården Koldmose står der på gårdspladsen et solidt, grundmuret hundehus fra midten af 1800-tallet. Her har »menneskets bedste ven« således haft en standsmæssig bolig, fuldt ud svarende til gårdens anselige bygninger. Tilmed er der øverst på hundehuset anbragt en kanon!

At munden vender mod nord, skal næppe udelukkende opfattes som en antydning af, fra hvilken side fjenden måtte formodes at komme, men måske nok så meget af det faktum, at den – hvis den havde vendt den anden vej – ville have peget direkte mod gårdens stuehus. Og det ville jo ikke have været så rart, hvis hunden fandt på at gøre oprør!

Holbøl kirke

I korets østlige hvælvingskappe findes et dommedagsbillede udført af den Peter L...ykt, der arbejdede i flere andre kirker på egnen o. 1525. Det er dog hårdt restaureret af A. Wilckens 1913, og sammenligner man med det tilsvarende billede i Broager kirke, hvor Wilckens ikke har haft lejlighed til at udfolde sig, får man et klart indtryk af hans indsats. Lige så

Kalkmaleri i Holbøl Kirke.

tørt og kedeligt Holbøl-billedet fremtræder i dag, lige så spændende og livfuld er pendanten i Broager.

På korets nordvæg har Wilckens malet sognepræsten, Peter Andersen, i en blomst, og overfor ses konservatoren, professor Haupt, med sit værktøj.

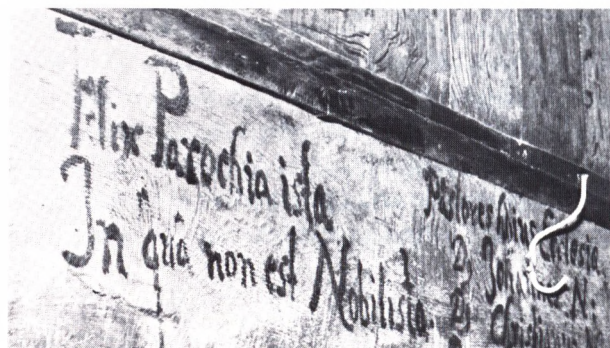
Bag på altertavlen er der en gang i begyndelsen af 1700-tallet skrevet med tyk, sort pensel:

Felix Parochia ista
in qua non est Nobilista,

hvilket er udlagt: »Lykkelig det sogn, hvori der ikke findes herremænd!«

Holbøl har været lidt af en sådan lykkes ø mellem Søgård på den ene side og de sundevedske godser på den anden. Man kan måske gætte på, at indskriften stammer fra årene omkring 1722-25, da hele det Ahlefeldtske godsimperium (bl.a. Søgård og Gråsten med avlsgårde) kom på tvangsauktion, hvilket ikke kan have undgået at påvirke fæstebøndernes kår ganske drastisk.

Indskrift bag på altertavlen. Holbøl kirke.

Rinkenæs

Ungdomsskolen ligger nord for vejen. Det er den tidligere Overkro, som under krigen i 1864 tjente som lazaret. På den gamle kirkegård er begravet 66 danske og prøjsiske soldater, som døde her.

Skråt over for skolen ligger det lille grå hus, hvor jeg i vinteren 1958-59 boede hos den hjertevarme, tysksindede fru Lorenzen, der tog mig med til hjemmetysk møde. Her viste en Oberlehrer fra Slesvig lysbilleder og fortalte om »das grosse Vaterland«, der strakte sig »von Königsau bis Gardasee« (fra Kongeåen til Gardasøen). Og jeg, som aldrig havde vidst, at Tyskland var så stort!

På den anden side fik vi på ungdomsskolen, hvor jeg var yngste underviser, den besked af forstander Peters-Lehm, at man simpelthen ikke handlede hos den tyske købmand få skridt derfra. Elever og ansatte gik ned til den danske købmand, som boede ca. en kilometer fra skolen. Men rent faktisk var modsætningerne altså ikke skarpere, end at jeg af skolen var indlogeret hos et medlem af det tyske mindretal.

Denne »front og bro«-atmosfære, vekselvirkningen mellem dansk og tysk, var en værdifuld anskuelserundervisning i den sandhed, som er udtrykt i linjerne:

At andre elsker deres, det forstår vi,
om vort vi elsker mindre, da forgår vi.

På Stenvej ligger et lille hus, som den tidligere ejer Nis Hansen har pyntet op med cementskulpturer og ornamenten af slet ikke ringe virkning. Det er udtryk

Nis Hansens hus, Rinkenæs.

for en måske nok lidt naiv, men ægte skaberglæde, og i virkeligheden er der tale om et stykke gedigent folkekunst.

Øst for byen ligger korskirken ud mod Flensborg Fjord. Efter Genforeningen blev der samlet ind over hele landet til denne kirke, som opførtes under ledelse af arkitekt Lønborg Jensen og indviedes 1932 som sognekirke og genforeningsmonument.

Lidt længere østpå fører en allé af gamle, højstammede lindetræer ned til gården Schönheim. Hovedbygningen er sandsynligvis opført omkring 1770 af Lorentz Jessen, der anlagde en ganske betydelig frugthave og bl.a. eksporterede æbler med skib til Rusland.

Seier

Under en sørgepil vestligst i byen, skråt over for Beniksgård, står en mindesten med følgende indskrift:

Første skud fra krigerskare
voldte byen skræk og fare,
men med tak og pris og hæder
broderlig vi mindes Eder,
som for os i første møde
sejr vandt, hvor Seier døde.

Den 6. april 1848, få dage efter udbruddet af Treårskrigen, fandt den første træfning mellem den danske hær og de slesvigholstenske oprørere sted i udkanten af Rinkenæs, og her faldt den første danske soldat, Seier Steffensen.

En overlevering vil vide, at Seier stod på et dige, da slesvigholstenerne begyndte at skyde. De andre soldater kastede sig ned og råbte til ham om også at komme i dækning. Men den tapre landsoldat svarede: »Jeg står på min post!« Selv om det altså ikke kom til at vare ret længe.

Det at krigens første offer hed Seier, blev af nogle opfattet som et dårligt varsel, mens andre tog det som tegn på, at danskerne ville vinde krigen. Tre dage efter den lille forpostfægtning ved Rinkenæs

Seier-stenen.

vandt danskerne ved Bov det første større slag i krigen.

I en slugt – Gottes Grue – nær gården Tummelsbjerg findes et monument for tre faldne soldater fra det hjælpekorps, som storhertugdømmet Sachsen-Weimar sendte til støtte for oprørerne i 1849.

Den gamle kirke

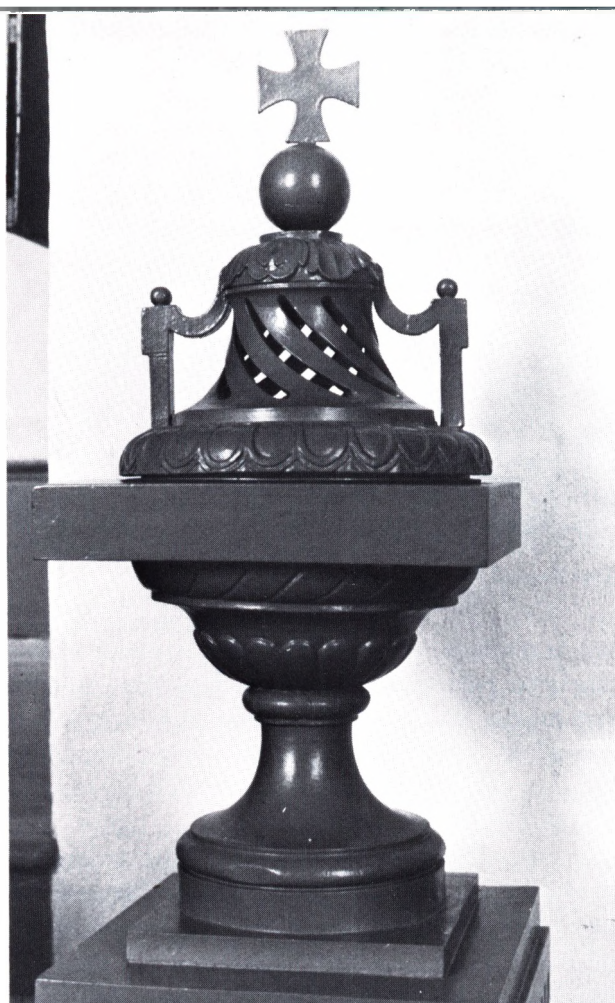
Der skal have ligget en bebyggelse, Bakkenby, omkring kirken, men den er muligvis blevet opgivet efter den sorte død, som hærgede Danmark i 1349. Be-

byggelsen fik herefter sit tyngdepunkt nærmere fjorden, hvor Overby og Nederby ligger.

Kirken er fra 1100-tallet, og en overlevering vil vide, at den blev indviet på Sankt Laurentius' dag, den 10. august 1158. I hvert fald er kirken viet til Laurentius, og der findes stadig en træfigur af denne helgen i kirken. Den stammer ligesom en figur af St. Antonius med grisen fra en tidligere altertavle, der blev splittet i forrige århundrede. En tredje figur, Maria med barnet, er anbragt ved døbefonten, predellaen (fodbilledet) findes i Flensborg Museum, og en medtaget St. Jørgensfigur er på Sønderborg slot.

Kirken har bevaret både sin romanske kirkeklokke, der hænger på vestgavlen, og en samtidig messeklokke, som nu hænger i våbenhuset. Døren mellem våbenhus og kirkeskib stammer i øvrigt også fra middelalderen.

Prædikestolen er i renæssance og bærer denne selvbevidste indskrift: »Dorothea Munck mit Naffn monne vere – thenne Predigestoel gaf ieg til Guds Ære – Anno 1606«. Døbefonten fra 1799 i nyklassicistisk stil har form som en vase.

Døbefonten, Rinkenæs gamle kirke. ▲

◀ *Legenden fortæller, at den hellige Antonius plagedes af djævelen, bl.a. med svin. Derved blev dette dyr helgenens symbol, og derfor har han bl.a. også måttet lægge navn til et særligt kvalitetssvin. Fra Rinkenæs gamle kirke.*

Reformatoren fra Benniksgård

Den tidligst kendte ejer af Benniksgård hed Peter Bennich og nævnes 1488. En af hans efterkommere, Hans Bennich, hørte i 1522 Luthers lærling. Herman Tast, prædike, og det gjorde så stærkt et indtryk, at

Benniksgård.

han anskaffede sig et Ny Testamente, sandsynligvis den første privatejede bog i Rinkenæs. Det var Luthers oversættelse, der var udkommet samme år i et efter datidens forhold meget stort oplag. Bøger var den gang særdeles dyre, så Hans Bennich har virkelig ønsket at sætte sig ind i teksten.

Gennem læsningen blev han så grebet, at han begyndte at udbrede Luthers tanker i sognet, og den unge sognepræst, pater Poul, gik over til »den luther-

Buskmose.

ske sekt«, hvad der naturligvis gav anledning til stor ballade.

Men der blev dog reformationen, der sejrede. Og mon ikke Rinkenæs er det første sogn i det nuværende Danmark, hvor Luthers lære er blevet forkyndt, idet Hans Tausen først begyndte at prædike i Viborg i 1526.

Hans Bennichs gård er forlængst borte. Det nuværende stuehus på Benniksgård er en usædvanlig velproportioneret bygning i landlig senbarok fra 1782.

Buskmose

Gården Buskmose, der kendes tilbage fra 1400-tallet, blev i 1885 købt af den prøjsiske ritmester Rafael Posé Perfecto baron von Uslar, der ti år senere blev landråd (amtmand) i Åbenrå. Han var en af Köllerperiodens mest nidkære prøjsiske embedsmænd, som

*von Uslar
(HSS).*

Herover: Rinkenæs gamle præstegård. Til højre: Buskmose.

med stor iver og meget lidt diplomatisk sans bekæmpede danskheden i enhver form, bl.a. ved sanktioner mod de kroværter, der gav de danske foreninger husly, ligesom han søgte at ramme danske landmænd og forældre ved at kræve, at politiet skulle godkende alle tjenesteforhold, når der var tale om skolepligtige børn.

H. P. Hanssen skrev om ham, mens han endnu var i embede: »Landråd von Uslars fremgangsmåde er karakteristisk for Köllerpolitikken. Kun en volds politik, som med det retslige tillige savner ethvert etisk grundlag, betjener sig af sådanne midler.«

I 1904 solgte von Uslar Buskmose til den tyske stat (H.P. Hanssen skrev, at købet nok nærmest kom i stand for at redde landråden fra økonomisk ruin), og i 1906 forlod von Uslar midlertidigt Sønderjylland. I »Sønderjyske Årbøger« noteres det, at han rejste »på den tyske regerings opfordring til Sydvestafrika for ved hjælp af ønskevisten at finde vand«!

Hovedbygningen er opført i 1880'erne af von Uslar. Det er et stort villaagtigt hus i fantasifuld prøjsisk nygotik i to etager med stejlt tag og et tårn, der tidligere afsluttedes af et højt spir. Også i det indre vidner bygningen om kejser Wilhelm-tidens Wagner-inspirerede smag.

Den Rinkenæs præst

Valdemar Rørdam skrev om sin ven, pastor N.J. Jensen i Rinkenæs: »Nattergalen slog i den af frugtbuske tilgroede have – hvor von Uslars spejdere om aftenen listede sig ind og lyttede mod ruderne, mens præsten, lærd, brillen og skægget, mørkøjet og barnligt mild samlede sine konfirmander og gav dem det, som staten bedrog dem for, adgang til bibel og salmebog på modersmålet.«

Niels Johannes Jensen overtog i 1886 – 29 år gammel – embedet i Rinkenæs, hvor han blev til sin død, tyve år senere. Han var en af de få udtalt danske præster i Sønderjylland i den tyske tid, og hans store nationale indsats blev kampen for at bevare den danske konfirmationsforberedelse, idet han fandt det aldeles uacceptabelt, at børn, der skulle konfirmeres på dansk, ikke kunne blive undervist på deres modersmål.

Hans interesse for sproget gav sig bl.a. udslag i meget grundige studier af den sønderjyske dialekt og i en lang række digte, fortrinsvis på folkemål, hvoraf dog kun få blev trykt i hans levetid.

Kendtest – og mest betydeligt – er nok »E sandhee sejrer«, hvori det hedder:

N.J. Jensen, Fra »Den Rinkenæs præst«.

Vær stolt kuns, vil di ne dæ rakke,
så snart do fo e sandhee stri'r,
ven doffeld styv do bær din nakke,
så blyvr di kjæv dera omsi'r.

For aller kan e sandhee kues,
den må gå frem a kamb te sejr,
så vist som aller kan forskrues
den vej, som sol og stjænne tejr.

22 Ved hans pludselige død – han blev fundet en vintermorgen i vejkanten, sandsynligvis ramt af et hjer-

teslag – skrev Rørdam om hans forhold til sine sognebørn:

Han bandt dem fast til deres fædres jord
med sagn og sang, med salmer og med bønner,
med modersmålets bånd; hvor fjernt de foer,
det drog dem hjem som Sønderjyllands sønner.

L. P. Christensen

Da Ernst Christiansen i 1940 blev tvunget bort fra »Flensborg Avis«, overtog Lorenz Peter Christensen ledelsen af bladet.

Det blev således hans opgave at føre avisen gennem 2. verdenskrigs svære år med streng censur, daglig chikane og meget små papirtildelinger. Opgaven var næppe lettere i de år umiddelbart efter krigen, hvor en danskhedsbølge af helt overdimensioneret karakter skyllede ind over Sydslesvig og Flensborg.

L.P. Christensen (HSS).

Og han sad stadig i chefredaktørens stol, da tilbagegangen satte ind i slutningen af 40'erne og hen i 50'erne, mens de politiske svingninger i Sydslesvig lidt efter lidt faldt til ro, og danskheden fandt sin naturlige størrelse. Fra 1924 var han medlem af Flensborg byråd.

Han var født i Rinkenæs 1882 og blev 16 år gammel elev hos Jens Jessen. Da han døde i 1960, havde han i mere end tres år haft sin daglige gang på »Flensborg Avis« og var som et stykke Danmarkshistorie, der lyslevende gik omkring.

Jeg husker ham fra hans sidste leveår, en hvidhåret, meget rank herre, der så direkte på en gennem et par små runde sygekassebriller. Han sad en aften på Rinkenæs Ungdomsskole og talte roligt og med en kultiveret stemme. Man mærkede på hans fremtræden, at her var et menneske, som var hærdet gennem et langt livs grænsekamp i forreste linje, en rank og ubøjelig personlighed, båret af erfaringens styrke og overblik.

Korskirken, Rinkenæs.

Victor Kvederis: Gråstenpigen. Gråsten Torv.

Gråsten

Navnet har næppe noget med sten at gøre. Der er snarere tale om det flamske »steen«, som betyder »borg« eller »fast hus« således, som vi også kender det fra det danske fort Prindsenstein ved Guldkysten, Ryssensteen i Vestjylland eller Karlsten i Sverige.

Byen er opstået o. 1700, da slottet byggedes, og i den første tid levede indbyggerne stort set af at arbejde for slotsherren, men efterhånden blev den desuden håndværker- og handelscentrum for omegnens bønder. Efter 1800 opstod et par mindre industrier, og anlægget af hovedvejen 1856-57, havnen og senere jernbanerne betød yderligere fremgang.

Det er ikke meget, der er bevaret af gamle huse i byen. Det fine Haus Steinburg fra 1844 er for få år siden revet ned, og på dets plads findes i dag kulturhuset Ahlmannsparken. Lige over for ligger »Palæet«, opført 1816 af administratoren for de gråstenske godser. Det tjente i nogle år efter 1949 som kaserne for den kongelige livgarde, når kongefamiljen opholdt sig på slottet, men i de seneste år har her været restauration.

5. maj-monumentet foran politigården og Gråstenpigen på Torvet er udført af billedhuggeren Victor Kvederis.

Byen er omgivet af store skove, og ved Åbenrå-vejen nord for slottet ses den markante og velbevarede runddysse Hjertehøj.

Slottet

Ahlefeldt'erne ejede i 1300-tallet jord omkring Gråsten, og det er muligt, at de har haft en mindre jagtgård på stedet, men i hvert fald fra første halvdel af 1500-årene lå her også en avlsgård. Først omkring 1600 blev Gråsten et selvstændigt gods, og i 1604 op-

førte Gregers Ahlefeldt efter en brand hovedsædet på det sted, hvor slottet ligger i dag.

Hans søn afhændede det i 1648 til hertug Filip af Glücksborg, som fjorten år senere solgte det til den rige godssamler storkansler Frederik Ahlefeldt på Søgård, som iværksatte et omfattende byggeri på Gråsten og gjorde det til hovedsæde for sine sønderjyske godser. Den nordøstlige pavillon stammer muligvis fra hans tid.

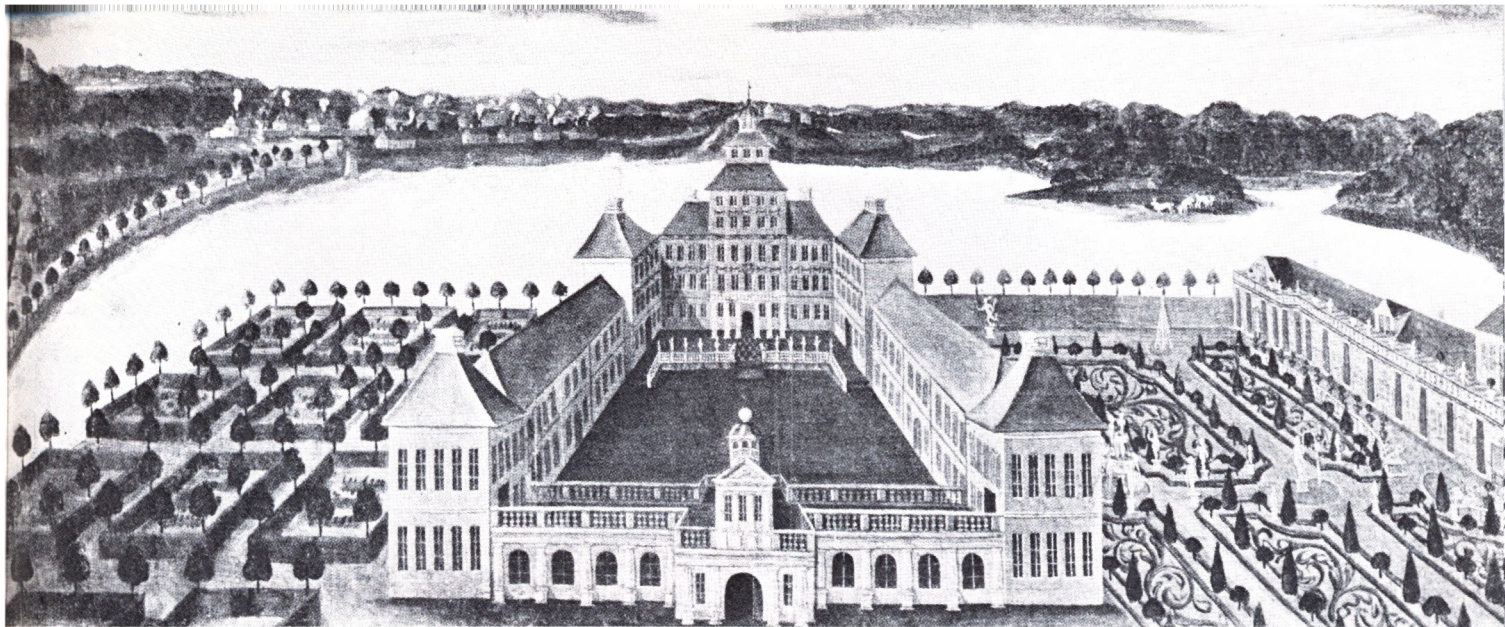
Det blev dog hans søn, Frederik Ahlefeldt den Yngre, som iværksatte byggeriet af det store Gråsten slot, ubetinget det mest ambitiøse adelsbyggeri i Danmark på den tid – og det siger i grunden ikke så lidt. Det var et kæmpemæssigt, firfløjet anlæg, hvis højde steg gradvist fra den lave portfløj i øst til hovedfløjens midtparti, der rejste sig i fem etager, kronet af et pavillonagtigt tårn med spir, i vest.

Hovedfløjen og de to treetagers pavillonfløje nærmest denne var pragtfuldt udstyret og beregnet for herskabet, mens den lavere sidefløj mod syd var til tyende og tjenerskab. Det er dog tvivlsomt, hvorvidt denne fløj overhovedet nogen sinde blev bygget efter planen. Sidefløjen i nord rummede slotskirken, mens den lave portfløj i øst, der efter fransk-italiensk forbillede indeholdt en overdækket, men ellers åben søjlegang ind mod gården, nærmest var beregnet som en bekvem adgangsvej mellem sidefløjene.

Det fornemme porthus, der lå midt i denne fløj, havde en så stor altan, båret af fritstående søjler, at der kunne anrettes taffel her i fri luft. Noget lignende fandtes ikke andre steder i landet. Foran porten var et par svungne mure, som gæstfrit ledte den besøgende frem mod indkørslen, og foran dem igen stod to lave bygninger – en på hver side af portvejen –, sandsynligvis herskabsstalde.

Syd for slottet fandtes en lysthave og nord for en nyttehave med bl.a. frugttræer og et orangeri, d.v.s.

Gråsten Slot.

et drivhus til dyrkning af sydfrygter. Det var i denne have, at det kendte gråsteneræble blev udviklet af slottets kyndige gartnere.

Avlsgården lå en lille kilometer nordøst for slottet. Også denne adskillelse af herskabsbeboelse og avlsgård var med til at give Gråsten det fornemme præg af fyrsteresidens, som ellers ikke findes ved danske herregårde, hvor hovedbygning og økonomibygninger (lader, stalde o.s.v.) som oftest indgår i et samlet arkitektonisk hele.

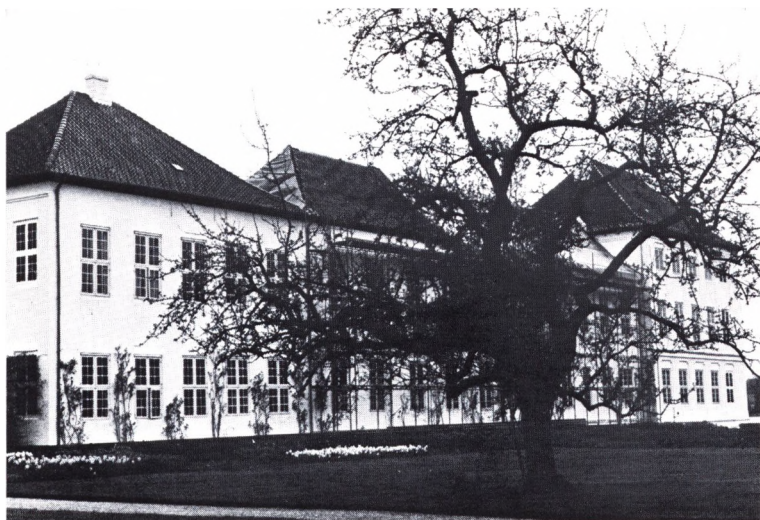
Hvem der var slottets arkitekt vides desværre ikke, men Frederik Ahlefeldt, der var en både kundskabsrig og meget berejst mand, har sikkert hentet ham i Frankrig, og man har gættet på, at det – i hvert fald på planlægningsstadiet – kan have været den François Dieussart, der i 1705-06 stod for opførelsen af Sorgenfri slot, der er arkitektonisk beslægtet med Gråsten, om end meget mindre.

Frederik Ahlefeldt, der hørte til landets højeste aristokrati og første gang var gift med Kong Frederik IVs halvsøster og anden gang med en søster til kongens hustru til venstre hånd, Anna Sophie Reventlow, ønskede også gennem dette slot at understrege

Gråsten slot o. 1750. Nationalmuseet.

H. C. Andersen læser højt for hertugfamilien på Gråsten slot, 1845. Tegning af Carl Hartmann. Frederiksborg.

Et af de gamle gråsten-æbletræer i slotsparken.

sin position som kongens svoger og den næstfornemste mand i riget.

Efter hans død i 1708 arvede broderen Carl Ahlefeldt godset. Også han havde byggeri i gang, men trods den aristokratiske facade var hans finanser alt andet end gode. Ved hans død i 1722 var boet insolvent, og godserne blev solgt den 6. september 1725 på Gottorp slot ved den største tvangsauktion, der nogen sinde er afholdt her i landet.

Her fik hertug Christian August I af Augustenborg hammerslag for Gråsten, Fiskbæk, Kiding og Årup godser for i alt 112.500 rigsdaler, og dermed var Gråstens storhedstidovre i den omgang. I de følgende år blev slottet kun brugt som sommerresidens for hertugfamilien, og i 1757 skete katastrofen. Den store hovedfløj brændte, og da slottet genrejstes de følgende år, var det i en langt mere beskeden skikkelse. Den nuværende sydfløj blev opført over for den bevarede nordfløj, og på hovedfløjens plads byggedes en lav gang, som i 1842 blev udvidet med en bred, treetagers tårnlignende bygning.

Omkring 1800 trivedes der et forfinet kulturliv på stedet, og kendte kunstnere, bl.a. digteren Jens Baggesen, boede i perioder hos hertugen, som også øko-

nomisk understøttede den store dramatiker Friedrich Schiller. Dette kulturmiljø fortsatte helt frem til midten af århundredet, og den mest berømte af slottets gæster er uden tvivl H.C. Andersen, som her skrev eventyret »Den lille pige med svovlstikkerne«.

Baggrunden for det forfinede liv var barsk nok. Herremændene på Gråsten var helt fra 1600-tallet kendt som bondeplagere, der anvendte træhest og andre barbariske straffe for de mindste forseelser.

Den hertug Frederik Christian II, som understøttede Baggesen og Schiller, var hadet og afskyet af sine bønder og førte langvarige processer imod dem, fordi han opretholdt livegenskabet, der allerede i 1788 var blevet ophævet på nabogodset Sandbjerg. På Gråsten blev det først afskaffet ved lov i 1805, men hoveripligten bestod på avlsgårdene helt til 1847. Da derfor hertug Christian August II, der var blevet fordrevet efter oprøret 1848-50, igen ønskede at bosætte sig i Gråsten i 1865, fik han tilsendt en adresse fra sine tidligere hovbønder og den øvrige lokale befolkning, hvori det i kraftige vendinger henstilledes, at han holdt sig væk!

I de følgende år blev Gråsten mest benyttet som sommerslot, men i 1884 gik det over til den 21-årige hertug Ernst Günther, hvis ældre søster Auguste Victoria var gift med den senere kejser Wilhelm II. Ernst Günther fraskrev sig alle arvekrav på Slesvig-Holsten og fik til gengæld overdraget slottene i Augustenborg og Sønderborg, som havde været beslaglagt af den prøjsiske stat, ligesom han blev medlem af det prøjsiske Herrehus og udnævnt til prøjsisk general a la suite (d.v.s. nærmest som en ærestitel).

Ernst Günther blev boende på Gråsten til sin død i 1921, hvorefter alle hans sønderjyske besiddelser købtes af den danske stat. Gråsten blev derefter i nogle år brugt som kommunebibliotek og embedsbolig for ansatte i bl.a. politiet. I 1935 blev det indrettet som sommerslot for kronprins Frederik (IX) og kronprinsesse Ingrid, som siden har benyttet det flittigt.

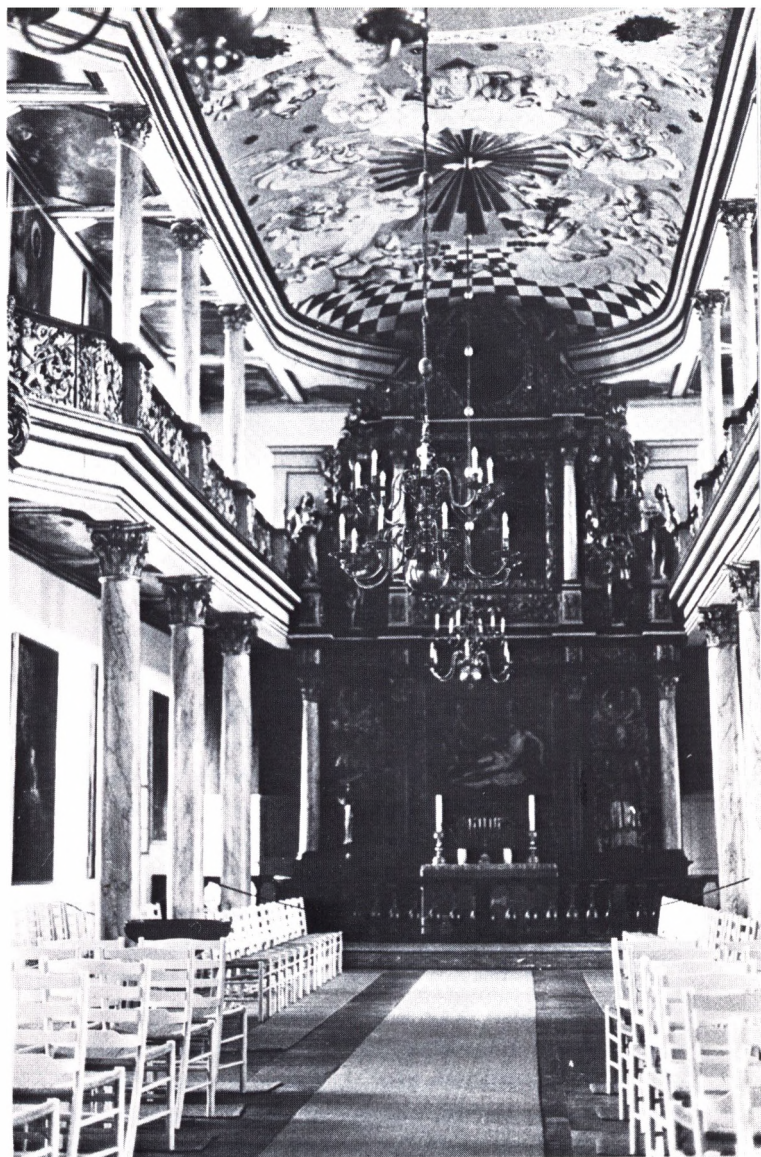
Slotskirken

Slotskirken i østfløjen er stort set det eneste, der er bevaret af Frederik Ahlefeldts storslåede barokanlæg, men den giver også et ganske godt indtryk af slottets pragt.

Kirken er et typisk udtryk for barokstilens principper om den gennemførte symmetri, i dette tilfælde en dobbeltsymmetri, idet længdeaksen fra orgelet til alteret skæres af en tværakse fra prædikestol til herskabsstol. Alt i kirken er indrettet i forhold hertil.

Korpartiet domineres af den mægtige altertavle med svulmende træskæreri og teatraliske malerier, bl.a. en kopi efter van Dyck. Mellem søjlerne, der er lavet af træ, men malet, så de ser ud som marmor (den rige grev Ahlefeldt havde åbenbart ikke råd til alt, hvad han ønskede sig!) findes et utal af små, smeldfede englebasser, der kryber rundt i det forgyldte og ekstatiske snoede rammeværk. Under og over pulpituret hænger ikke mindre end 72 større og mindre malerier, og loftet er dekoreret med stukornamenter og -figurer.

Kirken, der blev indviet kørt før 1700, og måske var den første del af slottet, der stod færdigt, anvendes i dag som sognekirke i Gråsten.

Slotskirken.

Hertugen og arbejderne

Perioden mellem det tyske riges sammenbrud i november 1918 og Genforeningen var en økonomisk meget hård tid, ikke mindst for den fattige del af befolkningen i Sønderjylland. Pengene var meget små, 27

der var knaphed på levnedsmidler og andre forsyninger, og priserne var skyhøje.

Derfor oprettede arbejderbevægelsen i Gråsten i 1919 et såkaldt velfærdsudvalg, der bl.a. fik til opgave at beslaglægge de levnedsmidler, som forsøgtes smuglet ud af byen, for at fordele dem blandt de fattige. Allerede den første dag fik man hånd om 1000 æg og 400 pund hvedemel, så det ser ud til, at en sådan foranstaltning har været nødvendig.

Formanden for udvalget, møllersvend Hans Lorentzen, gik op på slottet og krævede, at hertug Ernst Günther skulle lade byens fattige få træ fra sine skove til en billig pris. Hertugen måtte, om end nødtigt, bøje sig for dette krav.

I det socialdemokratiske blad »Sønderjyden« udtalte Lorentzen, at man også ville være med ved fordelingen af kul: »Vi har af købmændene forlangt, at deres lagre stilles til vor rådighed. Længe nok har vi ladet os underkue; nu da vi er en sluttet masse, vil vi ikke lade os det byde mere.«

Tager man situationen i betragtning, er det jo i virkeligheden en meget stilfærdig udtalelse, men historikeren Svend Thorsen skriver kuldegysende: »Således talte en i øvrigt god og besindig dansk mand dengang, da såvel egoismen som nøden og misundelsen var stor.«

Til venstre: Hertug Ernst Günther yderst til højre, 1914 (HSS). Herover: I 1890 skød kejser Wilhelm »under Hans Højhed hertug Ernst Günthers føring« en råbuk i Gråsten Dyrehave, og tre år tidligere havde hertugen selv nedlagt sin den første i Roden skov. Monumenterne for de betydningsfulde begivenheder står der endnu.

Dem, som Thorsen kaldte »egoistiske« og »misundelige«, det var de arbejdere, der led nød, som sultende og frysende begav sig op på slottet for at bede hertugen, som ejede kæmpearealer i omegnen, stille et par træer fra sine skove til rådighed som brændsel, så deres familjer og de selv ikke skulle forgå af kulde. Og det var de arbejdere, som forhindrede byens købmænd i at drive prispolitik på nøden.

At det virkelig var nødvendigt at skride ind, ses bl.a. af, at mens landsdelen sultede, kunne man i Kolding købe »ægte sønderjysk bønderesmør« og »gode sønderjyske ænder«.

De egoistiske var næppe i første række dem, der led nød!

A. D. Jørgensen og de »fyrretyve fortællinger«

»Intet andet rige i vor verdensdel kan i alder måle sig med det danske. I uafbrudt følge går vor kongerække

tilbage gennem et tusindår, og alt længe før den tid hører vi om et samlet og mægtigt kongerige i Danmark.«

Således indleder A.D. Jørgensen sit bedst kendte værk, de folkeligt tænkte, men ufolkeligt skrevne »Fyrretyve fortællinger af fædrelandets historie«, der udkom 1882.

I forordet betoner han, at hovedsigtet er »at gøre rede for det historiske forhold til vore sydlige naboer, altså udviklingen af det danske grænsehertugdømme,« ligesom »alt det er søgt fremdraget, som kunne kaste lys over vor folkelige ejendommelighed og dens rige ydelser såvel som dens mindre lyse sider og ofte trange kår.«

Bogens formål er således klart, og Jørgensen lægger ikke skjul på, at her er tale om en bog til opbygelse af en dansk nationalfølelse hos de sønderjyder, der var tvunget til at leve under prøjsisk styre, og ikke om en videnskabelig afhandling. Det ses også tydeligt, da han efter gennemgangen af krigen 1864 skriver:

»Tiderne skifter, og menneskenes sind forandres; vi kan ikke slippe det håb, at det danske Sønderjyllands ulykkelige skæbne en gang vil formildes, at den afgang, som mislykkedes i 1864, endnu vil kunne opnås som en endelig afslutning af dette lands omskiftelige historie.«

Trods det knudrede sprog blev bogen meget læst og fik derved stor betydning for mange i deres forståelse af sig selv som danske.

Adolf Ditlev Jørgensen (1840-1897) fødtes i Gråsten, hvor han som lille dreng oplevede Treårskrigen på nærmeste hold, hvad der prægede sig dybt i hans sind. Efter studier i København blev han 1863 lærer i Flensborg, men afskediget 1864, hvorefter han vendte tilbage til hovedstaden. Her studerede han historie og blev senere ansat i arkivvæsenet. Fra 1889 var han rigsarkivar.

Han har skrevet adskillige historiske værker, og for de sønderjyske studenter, der kom til København,

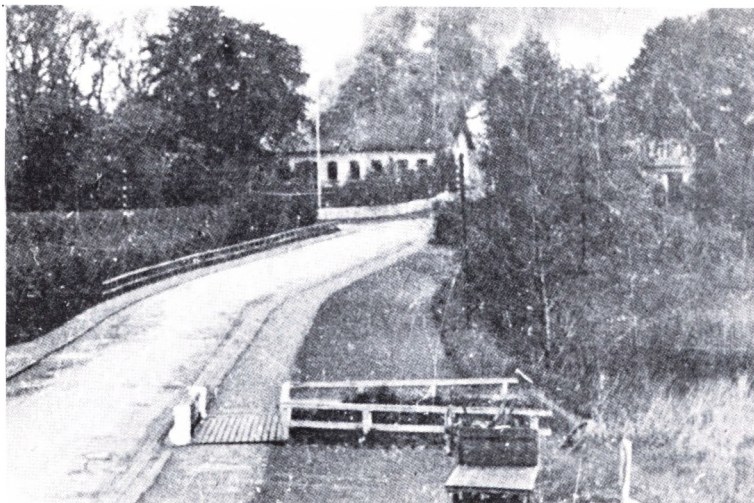

Fra »Fyrretyve fortællinger af Fædrelandets historie«.

fik han varig betydning. Blandt hans elever var H.P. Hanssen, sammen med hvem han grundlagde »Sønderjyske Årbøger« i 1889.

I et foredrag i Studenterforeningen 1886 sagde han, at »Sønderjyllands særlige plads i vor historie har været denne, på en gang at være en formur mod tyskheden, en årvågen grænsevagt, og et organ for den mest umiddelbare påvirkning, den fyldigste forståelse for det fremmede ... Efter adskillelsen er dette brudt, forholdet har tabt sin lidenskab, det er afløst af kold ligegyldighed. Og skal vi være ærlige, må vi tilstå, at denne ligegyldighed har bredt sig til forholdet nordpå.«

Og en svækkelse af samhørigheden med vore nordiske naboer anså A.D. Jørgensen for at være noget nær vejen til nationalt selvmord.

*Oberst Paludan-Müllers brændende bolig under kampen.
Fra »Nordslesvig, 1920-1970«.*

Paludan-Müllers ensomme kamp

Ved indkørslen til slottet står en hvid mur med relief af oberst Svend Bartholin Paludan-Müller til minde om hans ensomme kamp mod en tysk patrulje den 26. maj 1944.

Tidligt den morgen bankede tyskerne på døren til oberstens embedsbolig for at arrestere ham. Han var kendt som modstander af det officielle Danmarks samarbejde med besættelsesmagten og skulle nu tages som gidsel sammen med atten andre fremtrædende danskere.

Imidlertid var Paludan-Müller, der gennem en længere årrække havde været chef for grænsegendarmeriet, ikke til sinds at lade sig tage frivilligt. Derfor råbte han ud gennem døren: »Hvis De ønsker at tale med mig, kan jeg træffes på mit kontor klokken ti. Den, der trænger herind uden min tilladelse, skyder jeg.«

Da den første tyske soldat kom frem i den sprængte dør, blev han dræbt af et skud fra oberstens tjenestepistol.

Derefter var der ingen vej tilbage. Paludan-Müller sendte sin hustru og datter og familjens hushjælp ned i kælderen, mens han selv barrikaderede sig på loftet.

Skyderiet vækkede byen, og politimester Bjerre ringede til pastor Hvidt, der var Paludan-Müllers nabo, og bad ham forsøge at standse skyderiet. Det lykkedes også, og Hvidt fik tilladelse til at gå ind i huset for at tale med obersten. Han nægtede imidlertid at overgive sig men bad præsten tage de tre kvinder med sig ud. Derefter modtog han knælende velsignelsen.

Tyskerne havde i mellemtiden fået tilkaldt en sprængkommando, som nu skød huset i brand. Men først tre timer efter, at kampen var begyndt, kunne de trænge ind i ruinerne, hvor de fandt Paludan-Müllers lig.

Gråsten markerede sin beundring og sorg ved straks at flage på halv, ligesom byens butikker lukkede. Det gjorde den tyske officer, som havde ledet aktionen, så rasende, at han forlangte, at politimesteren skulle give ordre til at tage flagene ned og åbne butikkerne, hvilket han nægtede.

På dødsattesten skrev lægen som dødsårsag: »Pro patria mortuus est« – død for fædrelandet.

Kiding

Stednavne på »-ing«, »-lev« og »-løse« hører til de ældste i landet, fra tiden før vikingetiden, og da sådanne navne overhovedet ikke findes på Sundeved, bortset fra Kiding, har den landsby, som oprindeligt lå her, sandsynligvis været den første på egnen.

»Kydingh« nævnes første gang 1543, da her lå 10-12 gårde. Landsbyen hørte da under Gråsten, men i 1716 blev den nedlagt af Carl Ahlefeldt, som i stedet oprettede ladegården Kiding under grevskabet Søgård, hvis hovedsæde var Gråsten.

I 1852 blev gården konfiskeret af den danske stat sammen med hertugen af Augustenborgs øvrige ejendom på grund af hans deltagelse i det slesvigholstenske oprør, og ti år senere købtes den af lensbaron O.D. Rosenørn-Lehn, der var udenrigsminister i skiftende højreregeringer i næsten 24 år, uden at han

dog har efterladt sig synlige spor i Danmarkshistorien.

Gården forblev i baroniet Rosenørn-Lehns besiddelse til 1926, da den blev udstykket.

Kidings mest markante bygning er den meget lange lade fra 1863, opført af gule mursten og med delvist nyt tag. Laden, der er en af landets længste landbrugsbygninger, ligger meget iøjnefaldende ved landevejen fra Gråsten til Bovrup.

I skoven står en noget forvitret kæbe fra en grønlandshval, som i 1821 strandede i Nybøl Nor.

Mackeprang

Mouritz Mackeprang var forpagtersøn fra Kiding, hvor han fødtes 1869. Han blev en af dette århundredes betydeligste danske historikere og var gennem en menneskealder direktør for Nationalmuseet. Som sådan ledede han i 1930'erne opførelsen af den ny museumsbygning ved Prinsens Palæ, som gjorde museet

Kidings lade ved Bovrupvejen.

M. Mackeprang (HSS).

til et af de største og bedst indrettede i verden på den tid.

Blandt hans vigtigste historiske arbejder er værker om danske kirker, Kronborg-tapeterne og Slesvigs historie samt en grundlæggende afhandling om de danske købstæders styrelse fra Valdemar Sejrs til Christian IV.

I det meste af tres år var han en flittig medarbejder ved »Sønderjyske Årbøger«.

Fiskbæk

Fiskbæk blev dannet 1608 af en nedlagt landsby og var derefter avlsgård under Gråsten til 1921, da den solgtes til staten og udstykkedes. På hovedparcellen oprettedes Gråsten Landbrugsskole 1924.

Det gamle stuehus er en lang enetages bygning fra 1799, mens den nye hovedbygning er opført i den noget pompøse stil, som opførelsen af det tredje Christiansborg bragte på mode, og som måske kunne kaldes »Christian X-barok«.

Gråsten landbrugsskole.

Fra kysten ved Dynt.

Broager

Halvøen Broagerland udgør én kommune, i øvrigt den eneste i Sønderjylland, som forblev uændret ved de store sammenlægninger i 1970, og ét samlet sogn, bortset fra Egersund med nærmeste opland, der skiltes ud så sent som i 1959.

I tysk tid var sognet inddelt i ikke mindre end ni små kommuner: Broager, Dynt, Egersund, Gammelgab, Iller, Mølmark, Skelde, Skodsbøl og Smøl.

Landskabet er frodigt og let bakket, og flere steder findes særdeles smukke skove, først og fremmest Skelde Kobbelskov, der med sine høje, slanke bøge på den lave skrænt ud mod Flensborg Fjord udgør et sjældent harmonisk landskabsbillede. I skoven findes flere velbevarede oldtidsmindesmærker, bl.a. tre langdysser.

Broager kirke

Kirken ses milevidt, som den ligger på halvøens højeste punkt. Den er både den største og den mest markante af kirkerne på Sundeved.

Byggeriet er påbegyndt i senromansk tid, og kor og skib stod færdige omkring 1200. Den er opført af

Adam og Eva. Fra prædikestolen, Broager.

munkensten, og murene er stort set bevaret fra opførelsen, hvilket bl.a. ses af de meget smukke og velbevarede dobbelte rundbuefriser under taget. Tårnet er tilføjet i gotisk tid, et par århundreder senere, og de to mægtige spir er vel de oprindelige, selv om skiferbelægningen er fornyet for ca. 100 år siden.

Om spirene fortælles, at to fromme søstre holdt så uendeligt meget af hinanden, at da den ene døde, besluttede den anden at bygge en kirke, og til minde om deres kærlighed satte hun to spir på tårnet.

Et andet sagn beretter om en ridder, der besluttede at drage til det hellige land. Han var imidlertid

allerede begyndt at bygge kirken, og da hans kone var gravid ved afrejsen, sagde han til hende, at hvis hun fødte en datter, skulle hun sætte et spir på kirken, men blev det en søn, skulle hun bygge et tårn. Og stor blev hans glæde, da han på hjemvejen så tårnet med de to høje spir. Hans hustru havde født to drenge. Her er tydeligvis tale om en lokal variant af Fjenneslev-sagnet om Asser Rigs kone, fru Inge, og »tvillingerne« Absalon og Esbern Snare.

Indvendig har kirken gotiske hvælvinger, undtagen i apsis, hvor såvel hvælvet som kalkmaleriet er fra 1200-tallet. Det viser Christus Majestatis, d.v.s. den tronende og dømmende Kristus. Han er omgivet af evangelistsymboler, der er adskilt ved vandrette skriftbånd, hvilket ikke ses i andre danske kirker, men er ret almindeligt i Rhinlandet. Man må derfor formode, at kunstneren er kommet derfra.

I korsskæringens østre hvælvingskappe findes et dommedagsbillede af den Peter L...ytk, som også har været virksom i Sottrup, Hølbøl, Løjt og Nordborg. Her er maleriet dog fremdraget så sent som i 1923, hvorfor Broager lykkelig har undgået Wilckens' emsige pensel. Maleriet er meget levende og har spændende detaljer, f.eks. den lille ærkeengel, der vejer menneskenes sjæle på en god gammeldags pengevægt af samme slags som dem, købmændene i Amsterdam og Antwerpen brugte. Værdier skal man være nøje-regnende med!

Fra samme tid er »tegnserien« i nordre korsarm, hvor en livfuld maler har skildret St. Georgs (eller på dansk: St. Jørgens) martyrium i alle detaljer. Her overlades intet til fantasien med hensyn til senmiddelalderens raffinerede tortur!

Endelig findes på korhvælvene fire gode billeder, udført 1587 af Ambrosius Maler, som har signeret sit værk på Matthæus's bog (årstallet er forkert opmalet!). På evangelistsymbolerne ses det tydeligt, at Ambrosius har været fuldt fortrolig med, hvorledes en okse ser ud, mens det har knebet mere med løven. Også ørnen er det galt med. Den ligner en gås.

Herover: Evangelisten Johannes med sin »gåse-ørn«. Øverst t.h.: Peter L...ytk: Englen med vægten. Nederst t.h.: Sankt Jørgen og dragen, Broager.

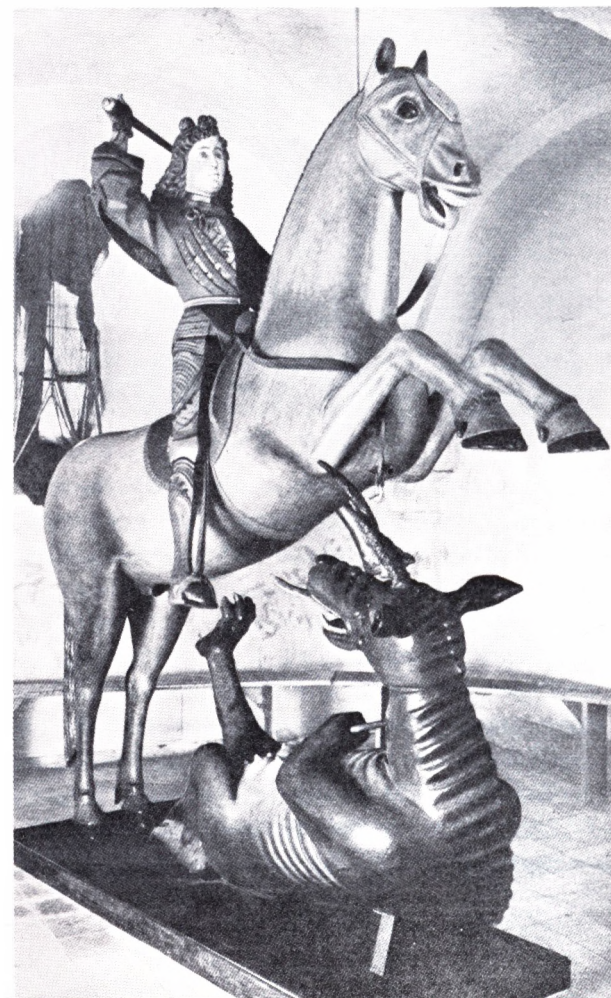

Det store og fornemme billedskærerarbejde af St. Jørgen og dragen, som nu står i tårnrummet, stammer fra 1400-tallet, bortset fra dragen, som er fornyet. Figuren har sikkert haft sin plads i nordre korsarm mellem malerierne, og der burde den flyttes hen igen. Det ville give et meget spændende og helt enestående kirkeinteriør, hvis de to elementer af udsmykningen igen blev bragt sammen.

Prædikestolen, der er dateret 1591, er et arbejde fra Ringerincks værksted i Flensborg, og det er i hvert fald tydeligt, at mester ikke selv har lavet det hele, da der er en ikke ringe forskel – også i kvalitet – på de enkelte felter.

Adam og Eva-stykket afviger slet ikke så lidt fra Ringerincks sædvanlige udførelse af dette motiv således, som det bl.a. kan ses i Tinglev, men det er gjort af en udmærket billedskærer. Eva er en af de mest sensuelle piger, vi har fra dansk renæssance. I det hele taget har kunstnerne haft et godt øje for de unge flensborgpigers yndigheder. Betlehemsrelieffet viser således med al ønskelig klarhed, at den model, der blev hyllet i engens gevant, har været endog særdeles appetitlig.

34

Og dommedagsbilledet ligner også i detaljerne det tilsvarende felt i prædikestolen i Skærbæk, der er femten år yngre. Den Laurids Snedker, som udførte Skærbæk-stolen, må have været svend hos Ringelinck, inden han slog sig ned som selvstændig mester i Tønder o. 1600.

Klokketårnet, der er landets største, blev opført 1650. Her hang klokkerne til 1904, da de flyttedes tilbage til kirkens tårn. Klokketårnet er nu ligkapel. På kirkegården findes en lang række danske og tyske krigergrave, især fra 1864.

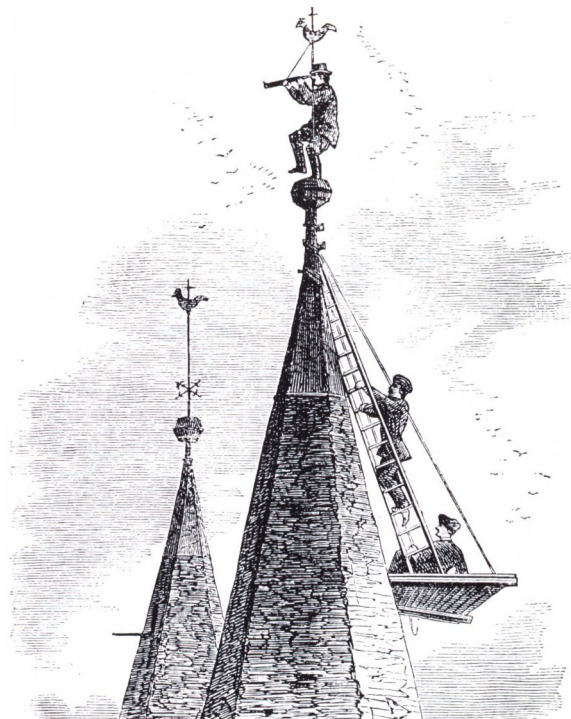
Seks tusind unge sønners liv –

Vest for kirken ses en mindehøj for de 190 mand fra sognet, der faldt i 1. verdenskrig, vistnok det største antal fra et enkelt landsogn i Sønderjylland. Flere steder læses både tre og fire brødres navne på samme sten.

I Henrik Pontoppidans digt »Det lyder som et eventyr« findes linjen: »Seks tusind unge sønners liv var dine løsepenge«, hvormed der tænkes på det antal sønderjyder, der faldt i krigen.

Den officielle opgørelse over faldne nordslesvigere siger 5136 faldne, eller ca. en sjettedel af de omkring 30.000 indkaldte. Imidlertid var en del af disse tysk-

Mindehøjen ved Broager kirke.

I 1864 brugte tyskerne Broager kirkes spir som observationspost. Fra »Illustrated London News«, 1864.

sindede, og de kan næppe regnes med blandt dem, der betalte »løsepenge« for Sønderjylland. Hvis man lægger stemmeafgivningen ved folkeafstemningen den 10. februar 1920 til grund for en beregning, bliver antallet af danske faldne nordslesvigere knap 4000, og det er stadig et uhyggeligt stort tal. Det er flere, end der faldt fra hele Danmark i 1864 eller lige så mange som under 2. verdenskrig.

Men tæller man de faldne dansksindede fra Sydslesvig (herunder Flensborg, som før 1920 regnedes til Nordslesvig) med, kommer man meget tæt på de 6000.

Heksen i præstegården

Gården Krammark sydvest for Dynt var oprindelig præstegård, og fra 1596 tilhørte den Peter Fabricius, der 1598-1631 var provst over Sundeved. Han faldt 35

i unåde hos hertug Filip på grund af økonomiske uoverensstemmelser og blev afsat. Hans efterfølger var degnen Knud Knudsen, der var forlovet med den åbenbart meget foretagsomme kammerpige jomfru Kathrine på Glücksborg slot. Hun stod efter sigende så højt i hertugens gunst, at hun kunne få sin ven anbragt i provstiets bedste embede.

Hvor anset han var, vidner et gammelt rim om:

Af klodde føl kan blive en hest,
af Knud Degn er bleven en præst.

»Klodde« betyder klodset og uanselig!

Da han var blevet præst, kaldte han sig Canutus Canuti, men det var dog kun kort, han fik glæde af det fine navn og fru Kathrine. 1634 døde han, og hun giftede sig med efterfølgeren.

Det rygte bredte sig, at det var Peter Fabricius' kone, der havde hævnnet mandens forsmædelse. Hun var nemlig kendt med »den sorte kunst«, sagde man, og blev beskyldt for at have forgjort Knud Degn. Derfor blev hun anklaget for hekseri og brændt på bålet. Peter Fabricius boede efter sin afsked på en gård i Snogbæk, hvor han døde 1655, 89 år gammel.

Provst Karstensen

Hjemstavnsdigteren Kristen Karstensen blev født på Als 1809. Han blev præst i Dybbøl i 1839, hvor han var kendt som en udpræget dansk mand. Derfor opnåede han også både at blive arresteret og to gange afsat af de slesvigholstenske oprørere under Treårskrigen. Han blev 1857 provst i Broager, og ti dage efter stormen på Dybbøl fik han sin afsked som en af de første danske embedsmænd i hertugdømmerne. Sine sidste år var han præst i Gelsted-Rørup på Fyn, hvor han døde 1882.

Karstensen skrev en lang række sange og viser med motiv fra Als og Sundeved. I dem alle skinner hans klare danske sindelag igennem, og i enkelte af dem,

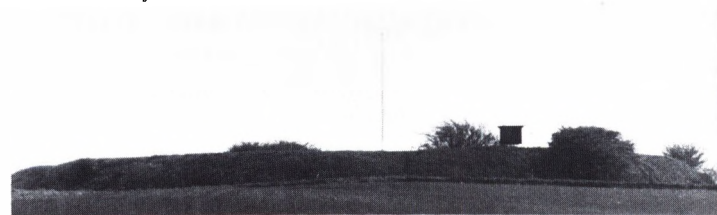

K. Karstensen. Fotografi i Dybbøl kirke.

bl.a. »En Alsinger Vihs«, anvender han egnens dialekt. Hans mest kendte digt, »Modersmålets sang«, blev skrevet i sommeren 1850 efter sejren ved Isted, hvor det slesvigholstenske oprør blev endeligt nedkæmpet:

Længe nok har jeg bondepige været,
siddet på tærskel og spundet på min ten;
længe nok har hun, tyske frøken, blæret
sig i mit sæde og jeg gnavet ben.
Nu vil jeg glad
sidde, hvor jeg sad,
fremmest vil jeg gå i de dansendes rad.

Smølvold set fra nord.

Smølvold

På en 46 meter høj bakke umiddelbart nord for Broager ligger resterne af en ældgammel fæstning, som sandsynligvis stammer fra forhistorisk tid, d.v.s. fra jernalderen.

Anlægget, der har en diameter på ca. 50 meter, består af en næsten cirkelformet vold med stejle ydersider og ret dybe, tørre grave, anbragt omkring bakkens naturlige top.

Ved Nationalmuseets meget sporadiske undersøgelser er der ikke konstateret nogen form for bebyggelse inden for volden, hvorfor man kan for-

C.V. Eckersberg: Teglværket Rendbjerg, 1830. Statens Museum for Kunst.

mode, at der ikke har været tale om en permanent boplads, men om en tilflugtsvold, hvor befolkningen har søgt ly i kortere perioder, når fjender huserede på egnen.

Teglværker

Hele vejen rundt om Nybøl Nor og flere steder langs kysten af Broagerland har teglværkernes skorstene i et par århundreder været et karakteristisk indslag i 37

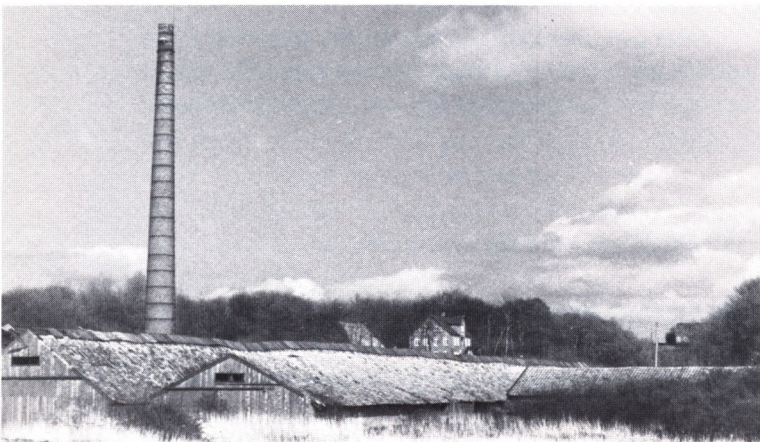

landskabet. Intet andet sted i landet har de ligget så tæt.

Det er det stenfri issøler, der her findes i usædvanligt store mængder, som danner betingelsen for denne meget gamle industri. I 1700-tallet tog den et kraftigt opsving, og omkring 1800 fandtes ca. 20 teglværker i området. Hundrede år senere, da antallet var størst, var der 38. I årene op imod 1. verdenskrig sank produktionen noget, og krigen betød en næsten total standsning, ligesom værkerne i stor udstrækning mistede deres sydlige opland ved Genforeningen. Derfor nedlagdes der ret mange virksomheder. I slutningen af 60'erne var der 15 teglværker tilbage. I dag er der 8.

I 1896 oprettedes en fælles salgsforening, og senere sluttede en del af virksomhederne sig sammen til De forenede Teglværker med hovedsæde i Egernsund. Dette konsortium besluttede i 1938 at nedlægge det store Iller teglværk, hvilket arbejderne og deres fagforening, Dansk Arbejdsmandsforbund, protesterede voldsomt imod, da det kraftigt ville forøge den i forvejen alt for store arbejdsløshed på egnen. Som et modtræk ønskede arbejderne at købe deres arbejdsplads og gøre den til en kooperativ virksomhed. Tanken fik støtte både fra arbejdsmandsforbundet og J.P. Nielsen, men Stauning sagde nej til at gennemføre en lovgivning, der ville gøre det muligt. Iller teglværk blev revet ned, og i dag ligger blot »slottet«, den prangende ejervilla, tilbage stærkt forfalden.

I programmet til »Teglværksspillet«, der opføres hvert år i juni, fortæller Jørgen L. Jonasson om arbejdet i 1920'erne: »Den gang blev leret æltet i »æ traj«, en rund sump med en bom tværs over, hvor der var fastgjort to hjul, som skulle ælte leret. Den blev trukket rundt af to heste. Når leret var æltet, blev det

Øverst: Teglværksarbejdere ca. 1900. Vesterled Teglværk. I midten: Alex Eckener: Teglværk ved Egernsund, 1914. Flensborg Museum. Nederst: Cathrinesminde teglværk.

Hestehoved på Skodsbøl kro. Fremstillet på Rendbjerg teglværk, o. 1900.

læst på en trillebør og trillet hen på pladsen til strygeren, som formede stenene og lagde dem til tørring på jorden ude under åben himmel ... Senere blev de sat i klamp, indtil der var nok til at fylde en ovn, en kammerovn, der skulle tændes op og fyldes for hver ovnfuld ... En mand kunne stryge ca. 4000 sten om dagen.«

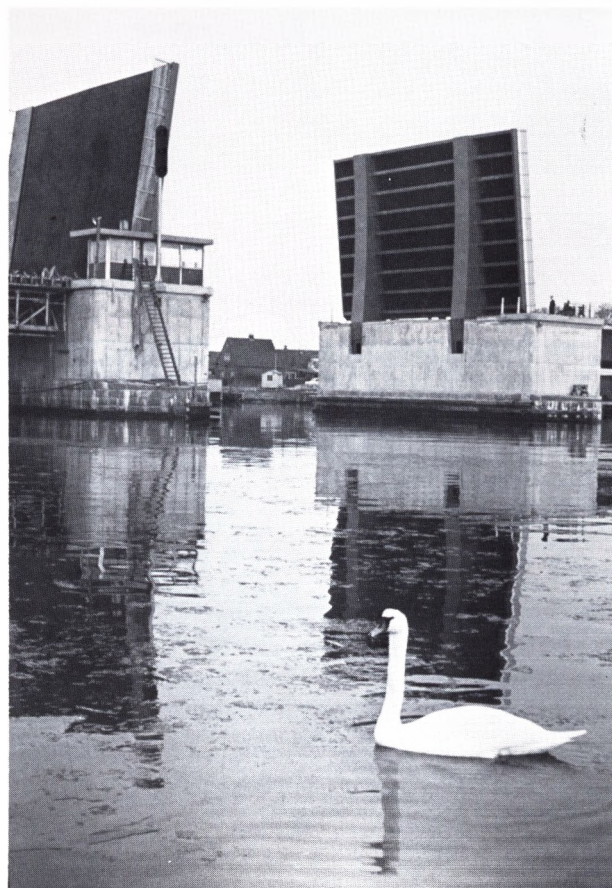
Lidt nord for Egersund og neden for Skodsbøl samt ved Nybøl og Gråsten findes teglværker, som stadig er i arbejde, mens mange andre er revet ned. Cathrinesminde teglværk fra 1800-tallet er dog stort set intakt og udgør det bedst bevarede historiske teglværksmiljø på egnen. Ved flere af de andre værker, bl.a. Rendbjerg, hvor produktionsbygningerne er borte, ligger ejervillaen tilbage i en noget forsømt tilstand, ligesom de kaserner, der blev opført til de tyske sæsonarbejdere – især fra Lippe-Detmold –, ses flere steder. I Skodsbøl kan man, bl.a. på kroen, se eksempler på de dekorative lerarbejder, som udføres på flere teglværker.

Egersund

Den lille by er opstået på det sted, hvor sejladsen ind i Nybøl Nor krydser landtrafikken mellem Broager og egnene vestpå. Tidligt er der opstået en færgeforbindelse over det kun 100 meter brede sund, og indtil 1968 betjentes trafikken her af landets mindste bilfærge, en pram, der blev trukket af en kæde mellem Alnor og Egersund. Så vidt jeg husker, kostede det i slutningen af 50'erne noget i retning af en 25-øre at komme over for en mand med cykel.

Derefter afløstes færgen af landevejsbroen, så bilerne nu næppe mærker det smalle farvand. Det er til stor fordel for trafikken mellem Kruså og Sønderborg, men sundet er slået i stykker.

Egersund-broen, 1968.

Egersund færge, 1968.

Kirken, der er opført 1909, er tegnet af Königsberg-arkitekten Richard Dethlefsen, der stammede fra Broager. Det fremmedartede inventar er udført af tyrolske snedkere.

Egersund-malere

I perioder har specielle lokaliteter – f.eks. Skagen og Gudhjem – haft en særlig tiltrækningskraft på kunstnere. I en årrække fra slutningen af 1800-tallet og frem mod 1. verdenskrig gjaldt det også Egersund, hvortil malere fra hele Tyskland strømmede for at opleve den oprindelige natur og de rigtige mennesker.

Peter Nicolaisen.

Det var betydelige kunstnere som Otto Engel, Alex Eckener, Jacob Nöppe og Erick Heckel samt en lang række malere, hvis navne og værker i dag er glemte.

Jens Christian Jensen skriver om dem: »Det nostalgiske vemod, vi fornemmer i Egersund- og fjordbillederne, foregøgler os en uskadt verden, som blindt underordner sig malerens eller tegnerens illusion. I denne stilfærdige natur herskede fattigdom og sygdom, smalsporethed og provinsiel forstokkelse som overalt på landet. Disse billeders skønhed, som foregiver at afspejle en virkelig verden, er en illusion.«

Han fortsætter: »Man må heller ikke overse, at disse »kunstnerkolonier« har været veritable eskapistreder, hvor man kunne skjule sig for tiltagende civilisatorisk ensretning, for sociale og politiske spændinger og udladninger. Friluftrealismen, som fra 1870 og fremefter beherskede den tyske kunst, kan helt igennem defineres som borgerlig også i kunsten manifesteret eskapisme.«

Hvad Jensen her skriver om tysk kunst gælder i lige så høj grad den danske.

Også i vor tid har betydelige malere søgt Egersund og de klassiske motiver omkring havnen og teglværkerne. Blandt dem er Peter Nicolaisen (født 1894), som har boet i Egersund siden 1941. »Hans stil er en gang imellem lidt romantisk, men alligevel realistisk, hvor de lyse farver repræsenterer Peter Nicolaisens lyse sind og livssyn,« skriver Peter Brodersen.

Bageren fra Dynt

Før Genforeningen var de allerfleste organiserede arbejdere i Nordslesvig tyskorienterede, og det var derfor en væsentlig opgave for det danske socialdemokrati at gennemføre en sammensmeltning mellem de tysksindede og tysksprogede partimedlemmer i Sønderjylland og det danske parti.

Til at klare den opgave valgte Stauning den sjællandske bager, Jens Peter Nielsen (1873-1952). Han havde som ung svend rejst på valsen i Europa og bl.a. opholdt sig i længere tid i Tyskland, hvor han havde fået stor sympati for den tyske arbejderklasse og lært sig det tyske sprog. Efter hjemkomsten var han gået ind i fagligt arbejde og havde i mange år været medlem af såvel Bagerforbundets som Socialdemokratiets hovedledelse. Da han samtidig havde sit ståsted på partiets venstrefløj, skulle han være velegnet til at samle de revolutionært sindede tyske socialister i de nordslesvigske byer og føre dem ind i den danske arbejderbevægelse.

Han havde desuden et godt navn i tyske arbejderkredse, fordi han fra 1917 og årene fremover havde sørget for, at mange tusinde tyske arbejderbørn blev hentet fra de sultende storbyer til Danmark, hvor de fik ophold i danske arbejderhjem. Blandt tyske arbejdere havde det givet ham æresnavnet »der Kindervater« (Børnefaderen).

Stauning havde set rigtigt. J.P. Nielsen rejste til Sønderjylland, hvor han blev opstillet som kandidat i både Sønderborg- og Tønderkredsen. Den 21. september 1920 indvalgte han i Folketinget som den eneste socialdemokrat fra Sønderjylland.

I de kommende 23 år prægede han Folketinget som den sønderjyske arbejderklassens talsmand. Han gik desuden imod enhver forskelsbehandling af tysksindede statsborgere under devisen: »Vi skal ingen stedbørn ha'!«, og da borgerlige politikere var modstandere af lige ret for danske og tyske privatskoler i landsdelen, bebrejdede han dem, at de nu ville føre Köller-politik med dansk fortegn. Det hjalp.

Efter valget til Folketinget i 1920 besluttede J.P. Nielsen at bosætte sig i sin valgkreds, og 1924 købte han et hus i Dynt. I de følgende årtier blev han kendt langt ud over landet som »bageren fra Dynt«, manden, man trygt kunne henvende sig til i stort og småt.

Gunnar Fog-Petersen gav i slutningen af 30'erne denne skildring af ham:

J. P. Nielsen

Fra »Folketingsmand J. P. Nielsen og Sønderjylland«.

»Færdes man i Rigsdagens vandrehal, bemærker man en lille, uanselig mand, let foroverbøjet, hujlende sig frem med et bekymret, halvt gnavent udtryk, et hængende overskæg og ofte med hænderne i lommen. Ret længe får denne mand sjældent lov til at gå i sine egne tanker; så er der bud efter ham til et udvalgs møde, nu kalder telefonen, og i næste øjeblik er der et udvalg af skolefolk fra Sønderjylland, bladmænd, arbejdere eller landmænd, som absolut skal tale med ham. J.P. Nielsen hilser lidt træt og skødesløst på dem, som ville han sige: Hvad er der nu i vejen med jer? Kan man da ikke også blive fri for det rend! Men et lille smil i øjenkrogene og en venlig be-

VORE TEGNE-
VÆRGER

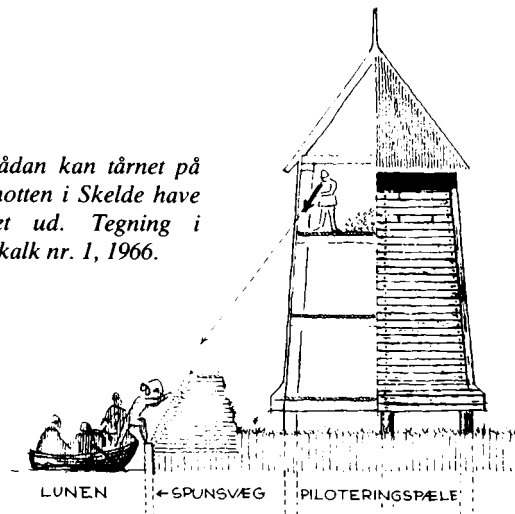
... Jeg sad i mit Badehus paa Dynt Strand ved Siden af J. P. Nielsen og lyttede i Radioen med Glæde og inderlig Bælgelse.
(Kong Frederik i sin Takketale til Olympiade-Engelommen).

— Vi klarede den sgu flot, Deres Majestæt!

Tegning af Otto F. i »Æ Rummelpot«, 1948.

toning i indbydelsen til at følge med ind i et eller andet værelse tænder straks i de besøgende et håb om, at J.P. Nielsen nok skal klare de vanskeligheder, de er kommet for at bede ham ordne, og han kan. Det er utroligt, hvad han har overkommet i årene siden Genforeningen og som folketingsmand i de sønderjyske landsdele. Alle kommer til ham, og alle giver han råd eller hjælp, så vidt han kan overkomme det. Det hænder, at han ved understregning med kraftige eder skælder dem bælgen fuld, der løber ham på dørene, og siger dem de drøjeste sandheder; men det er kun indledningen til så meget varmere omsorg for deres sag. «

Sådan kan tårnet på motten i Skelde have set ud. Tegning i Skalk nr. 1, 1966.

Motten i Skelde

I haven foran gården Elmstoft sydligst i Skelde by ligger et ganske lille, men usædvanligt velbevaret voldsted, omgivet af vandfyldte grave. Hele anlægget er vel bare tyve meter i diameter, og selve den næsten cirkelrunde tomt ude i voldgraven er omkring tre meter høj og ca. otte meter i tværmål. Den dækker således et areal på omkring 50 kvadratmeter.

Det må synes helt klart, at der ikke kan have ligget hverken en borg eller en herregård i almindelig forstand på en så lille plads. Det, vi står over for, er en motte, d.v.s. et fundament for et middelalderligt forsvartårn, sandsynligvis fra 1100-tallet.

Motten i Skelde.

På særligt betydningsfulde motter kan tårnet være af sten, men det er sjældent, og på de allerfleste har det utvivlsomt været af træ. Man må forestille sig et trætårn på måske fire gange fire meter og højst en seks-otte meter højt, båret af mægtige bjælker, der har været gravet dybt ned i undergrunden, og beklædt med solide planker. Altså en bygning meget lig de træ-klokketårne, man finder ved de fleste af egnens kirker.

Hele anlægget har givetvis været omgivet af et solidt palisadehegn i kanten af motten, bag hvilket forsvarerne kunne dække sig. Muligvis har tårnet været åbent forneden, så de få mænd, der forsvarede stedet, kunne holde øje med bredden hele vejen rundt om voldgraven og hurtigt komme fra den ene side til den anden, hvis det blev nødvendigt, uden at behøve at skulle løbe rundt om tårnet.

Bag tårnets vægge kunne kvinder, børn og gamle søge ly under kampen. Øverst oppe må man forestille sig et skytteleft – måske en åben platform –, hvorfra forsvarerne kunne skyde ned på angriberne med bue og pil eller overdænge dem med sten eller andet kasteskyts, ligesom en sådan høj position gav dem en væsentlig fordel i en sidste fortvivlet kamp mand mod mand, hvis angriberne evnede at trænge ind i tårnet.

Anlægget ved Elmstoft er aldrig blevet undersøgt gennem udgravning, og det er egentlig synd. Det er nemlig meget få steder, at en motte står så velbevaret og vidner om de ældste herreborge i landet.

Skeldegård

Skeldegård ligger på et meget stort, delvist naturligt voldsted, omgivet af sumpede enge, som har kunnet sættes under vand ved opstemning af en lille bæk.

Her lå i sen middelalder en væbnergård, som i 1601 overtoges af hertug Hans den Yngre, som gjorde den til hovedsæde i sine godsbesiddelser på Broagerland og opførte jagtslottet Freileben. Efter hans død tilfaldt det sønnen Filip og tilhørte derefter hans slægt

til 1779. Få år senere blev jorden udstykket og slottet nedrevet.

I vinteren 1933-34 fandt man sydøst for de nuværende bygninger fundamentet af et meget anseligt hus, 43,50 m langt og 17,30 m bredt. Soklen, der var 1,40 m bred, var af granit og bevaret i sin fulde længde. Stenene blev vistnok senere slået til skærver og anvendt til vejbyggeri.

Den nuværende hovedbygning er fra 1842.

Julemandens bror

I Skelde boede i begyndelsen af århundredet en sadelmager, der hed Harald Degener. Han havde stort fuldskæg, og byens børn var så overbevist om, at han var julemandens bror, at de hvert år i december kom til ham med deres ønskesedler. Degener levede op til rollen, spurgte dem ud, om de havde været artige o.s.v., og når de så havde overbevist ham om deres eksemplariske vandel, lod han dem gå, hvorefter han diskret sørgede for, at ønskesedlerne kom forældrene i hænde.

Degener gjorde hele 1. verdenskrig med ved fronten uden at komme til skade. En gang havde han fået juleorlov, og på selve juleaften ankom han til stationen i Vester Sottrup, men kunne så ikke komme videre, fordi toggangen mod Skelde var indstillet på grund af snestorm. Det fik dog ikke hjælpe. Degener ville hjem, og han besluttede sig så for at vandre de tolv kilometer.

Imidlertid sad der en ung pige i ventesaalen og græd. Hun ville så gerne hjem til jul i Broager, og Degener foreslog, at hun gik bag ved ham, så kunne hun da være lidt i læ på turen. Imidlertid måtte han bære pigen på ryggen stort set hele vejen, og han sagde senere, at det havde faktisk været den drøjeste tørn under hele krigen!

Men han nåede da sadelmagerhuset i Skelde ud på aftenen, helt tildækket af sne, og da lignede han faktisk sin påståede bror, julemanden!

Nybøl kirke.

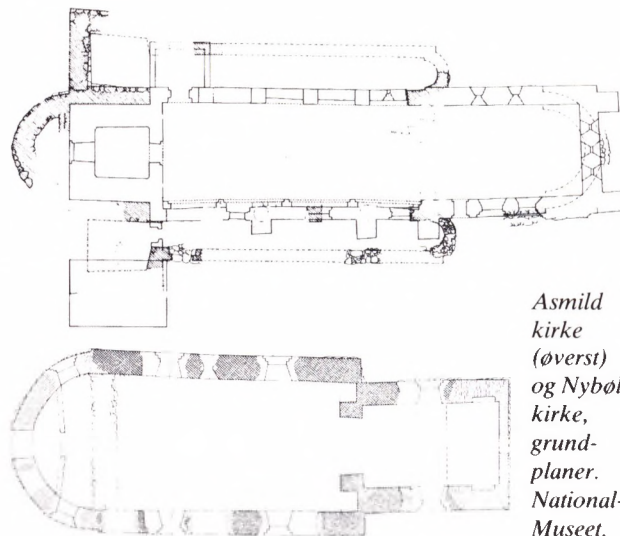
Nybøl

Kirken afsluttes mod vest af en halvrund udbygning, hvilket er enestående i Danmark. Det er muligvis vor eneste bevarede tidligt middelalderlige vestapsis. Sådanne fandtes tidligere også ved Budolfi kirke i Ålborg og ved Asmild klosterkirke, men her er de forlængst nedrevet.

Altartavlen er malet 1804 af Jes Jessen, en maler fra Åbenrå, som var virksom i flere af egnens kirker. Han var, skriver Emil Hannover, »typen på datidens provinsielle malere, der efterkom ordrer af enhver slags, hvad enten det drejede sig om at male en altartavle eller et portræt eller simpelthen stryge en væg. Det sidste var hans egentlige profession, men lejlighedsvis havde han udviklet en lille kunstnerisk evne, der boede i ham.«

Prædikestolen fra 1608, der står umalet, er et sent arbejde fra Ringerincks værksted. På kirkegården findes et middelalderligt klokketårn og adskillige krigsgrave fra 1848 og 1864.

Ved busholdepladsen syd for kirken markeres det gamle tingsted, hvor der holdtes rettergang indtil slutningen af 1700-tallet. Galgen stod på en lille oldtidshøj ved siden af kirken, og et gammelt mundheld i sognet siger, at »de æ it manne skridt fra e tingstok te æ galle.«

Alterbillede i Nybøl kirke, malet af Jes Jessen.

Holger Drachmann. Tegnet af Bent Hardervig, 1981.

Graven i Bøffelkobbøl

Navnet Bøffelkobbøl har intet med store okser at gøre. Der er tale om sundvedsk udtale af ordet »Byfældkobbøl«, og i den lokale dialekt siger man »Bøffelkofføl«, ligesom Nybøl udtales »Nøffel«.

I haven foran det lille hvide hus vest for gården ligger to danske soldater, en dragon og en infanterist, begravet. De blev begge dræbt under en træning mellem danskerne og prøjserne den 22. april 1864. Husets ejere, Jørgen og Kathrine Fink, fandt ligene på marken uden for huset og bar dem ind i stuen. Da danskerne var blevet drevet så langt mod øst, at Bøffelkobbøl nu lå bag de tyske linjer, henvendte Fink sig til en prøjsisk officer og fortalte om de to faldne. Ligene blev dog ikke afhentet, og næste dag begravde han dem i haven foran huset. Kister havde ægteparret naturligvis ikke, så Fink bredte dragonens blå kappe over de døde.

Nogle prøjsiske soldater fik kort efter den idé, at der nok var begravet kostbarheder under den lille jordhøj i haven og gravede, trods Finks forklaringer, jorden op. Da de nåede den blå dragonkappe, opgav

Jørgen og Kathrine Fink ved graven. Foto før 1900. Fra »Det danske Folks Historie«

de dog deres forehavende og skovlede graven til igen, hvorefter de satte et lille trækors med en tysk indskrift over de to »tapfere Dänen«.

Efter krigen rejste Fink en mindeplade af træ med en dansk indskrift, og midt på graven anbragtes et kors med et vers, skrevet af Kathrine Fink. Dette kors opbevares i dag på Sønderborg slot. Det danske krigsministerium erhvervede senere gravpladsen og rejste i 1900 den nuværende granitsten.

Graven i Bøffelkobbøl.

I 1877 besøgte Holger Drachmann stedet, og i bogen »Derovre fra grænsen«, som udkom samme år, tryktes for første gang digtet om »graven ved den alfar vej«, hvis første vers lyder:

De vog dem, vi grov dem
en grav i vor have,
lagde dem ved siden af den alfar vej;
alle vore blomster skal smykke deres grave;
sønderjyske piger, I forglemme det ej!

Men herefter accelererer sproget, og Drachmann svinger sig op til denne hysteriske salut:

Nej, heller' vi vier os til den døde soldat;
søster, hør efter, hvad vi siger!
Lad tøjterne ved Elben være tysken parat:
Enker er de sønderjyske piger!

Frimenigheden på Sundeved

Den tiltagende fortyskning af Sønderjylland efter 1864 fik bl.a. til resultat, at der opstod seks danske frimenigheder. På Sundeved begyndte en gruppe danske så tidligt som i 1872 at afholde kristelige møder i private hjem med bl.a. så kendte mænd som forfatteren C. Hostrup og højskoleforstander Ludvig Schrøder som talere. Dette arbejde blev imidlertid standset af myndighederne et par år senere, men efter at overpræsident von Köller i 1890'erne havde indført den hårde linje over for danskheden, danne- des i 1902 Frimenigheden for Sottrup og Omegn. Året efter fik den sin egen kirke i Stenderup.

Efter Genforeningen blev frimenigheden mere eller mindre overflødig, og selv om den fortsat bestod som forening, havde den efter 1921 ikke længere egen præst, og der blev kun afholdt få gudstjenester. I 1960'erne var der planer om at flytte kirken til Kollund, men det blev opgivet, og i 1970 blev den sammen med præstegården og grunden på knap fire tønder land overdraget til Indre Mission, KFUM&K og søndagsskolerne, som nu – under navnet »Sundeved

46 Centeret« – bruger stedet til kurser og lejrskoler.

Stenderup Frimenighedskirke.

Kirken er tegnet af Martin Nyrop, der er mest kendt som Københavns rådhus' arkitekt. Den er opført af grågule sten og er i alle detaljer, også med hensyn til inventaret, Nyrops værk. Overalt i det meget enkle rum, hvor de hvidkalkede vægflader, det røde murstensgulv og det brunlige træværk er fint afstemt efter hinanden, mærker man ørnens klo.

Døbefontens kop, der er fra tidlig middelalder, blev fundet på en gård i Undelev, hvor den havde tjent som »ridesten«, d.v.s. en sten på gårdspladsen, som blev brugt, når man steg til hest. Den stammer sandsynligvis fra Bjerndrup kirke, der blev nedbrudt i midten af 1500-tallet. Bjerndrup sogn kom derved under Kliplev, hvilket siges at være den oprindelige

årsag til et vist modsætningsforhold mellem de to landsbyer, som stadig gør sig gældende! Resten af Bjerndrup-fonten (foden) står i St. Nikolai kirke i Åbenrå.

En tvangsauktion

Verdenskrisen i 30'erne fik alvorlige følger for dansk landbrug, hvis indtjening sank katastrofalt. Mange havde svært ved at klare sig. Tvangsauktionen hang truende over adskillige ejendomme, og hel- og halv-fascistiske kredse fiskede i rørte vande.

Den 5. april 1932 skulle en slægtsgård i Stenderup på tvangsauktion. Ejeren var en kendt og agtet landmand, og den rabiate bevægelse LS (Landbrugernes Sammenslutning), hvis ledere stod nazismen nær, indkaldte til protestdemonstration. Ca. 3000 mødte op.

Både en dansk og en hjemmetysk nazist, Frits Clausen og Wilhelm Deichgräber, samt LS-lederen Th.M. Kylling talte. Og der blev talt med store bogstaver. Kylling mindedes dem, der faldt i 1. verdenskrig og fortsatte: »Ja, de var lykkelige, de, der faldt! De slap for at blive plyndret, for at se hustru og børn blive jaget af huse, for at blive bastet og lænket og kastet i dansk fængsel. De slap for skuffelsen, der fulgte med at blive dansk, med at stemme os »hjem«!

Deichgräber erklærede, at Danmark nu havde forskertset sin ret til Sønderjylland og opfordrede alle til at møde op igen næste dag i Flensborg og i fællesskab råbe »Heil Hitler«!

At stærkere kræfter end Kylling, Clausen og Deichgräber var ude ses klart. »Kieler Nachrichten« skrev, at Danmark i løbet af 12 år havde »udplyndret« en »blomstrende frugtbar prøjsisk provins«, så den »nu er en eneste stor fattiggård«. Og Goebbels talte om »uretten fra 1920«, »der må gøres god igen«. Derfor: »Slut jer fastere sammen. Lad jer ikke friste af de danske paroler. For jer gives der kun én

Nybøl vandmølle.

bevægelse, som kan redde jer. Det er den tyske socialisme under Adolf Hitlers ledelse.«

Tonerne var alvorlige nok. Et modstød var nødvendigt. Få måneder senere dannedes Det unge Grænseværn, som »i høj grad var medvirkende til at styrke de unge sønderjydernes selvrespekt og deres vilje til at sige nej til de lokkende røster om førerprincippetets velsignelser,« skriver Richard Andersen.

Nybøl vandmølle

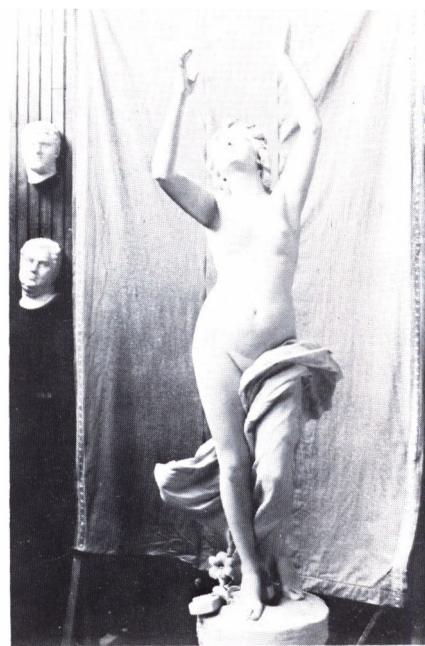
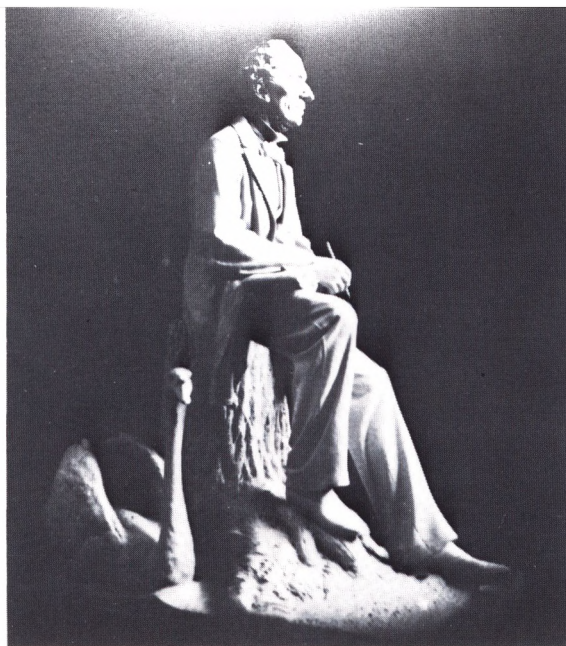
Nybøl mølle, der ligner en mini-kopi af Dybbøl mølle, står på et bakke drag nord for byen, og i en skovklædt slugt ud mod noret ligger vandmøllen, som

Viggo Kragh-Hansen med maleri af vandmøllen.

Thit Jensen

oprindelig hørte under Slesvig bispestol, men – sandsynligvis i 1654 – overgik til privat eje. Efter en brand opførtes det meget velproportionerede stuehus i 1790. Omtrent samtidig påbegyndtes en teglproduktion på stedet. Møllens teglværk nedlagdes først i vort århundrede.

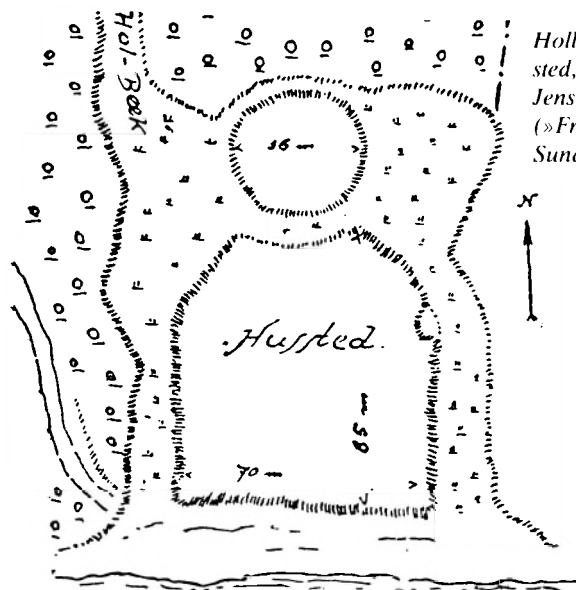
Tre kunstnere har tilknytning til vandmøllen.

I 1852 fødtes her billedhuggeren Johannes Gelert som søn af mølleren og teglværksejeren. Han fik sin uddannelse på Kunstakademiet i København, hvor han i 1879 vakte opmærksomhed med en skulptur af Tor. Senere udførte han statuen af kirkefaderen Augustinus til Marmorkirken. Efter flere studierejser til udlandet emigrerede han i 1887 til USA, hvor han skabte sig et stort navn. Her udførte han en række monumenter og portrætfigurer af bl.a. Ulysses Grant (i Galena) og H.C. Andersen og Beethoven (i Chicago). Derudover var han også leveringsdygtig i de letpåkledte korsetpiger med marcipanbløde Lolitaformer, der var så populære i Victoriatiden.

Mens Thit Jensen i sommeren 1935 skrev på sin store roman »Stygge Krumpen«, lejede hun sig ind på kvisten i vandmøllen for at få ro og fred til sit ar-

Til venstre: Thit Jensen (M). Derefter to statuer af Johs. Gelert: H.C. Andersen (H.C. Andersen's Hus, Odense) og en pigefigur (Kragh-Hansen).

bejde. Det lykkedes dog ikke helt, idet en række københavnske dagblade indledte en veritabel klapjagt på hende og til sidst fik held til at spore hende hertil. Trods forstyrrelsen er en betydelig del af romanen skrevet på Nybøl vandmølle.

Holbæk Voldsted, opmålt af Jens Raben. (»Fra Als og Sundeved«, 3).

Siden 1965 har maleren Viggo Kragh-Hansen boet her. Udover en lang række fremragende portrætter har han malet farvesikre billeder fra bl.a. vandmøllen og det nærliggende Vesterled teglværk. Hans malerier »har en ro og indre varme, der får vor tanke til at strejfe mester Corot«, skriver Dan Sterup Hansen.

Holbæk

Ved Nybøl Nor findes det velbevarede voldsted af den middelalderlige borg Holbæk. Borgbanken, der er næsten cirkelrund, er omkring femten meter i diameter og omgivet af en tre-fire meter bred grav, som tidligere har været vandfyldt. Syd for ligger en større, firkantet ladegårdsplads, som når helt ud til skrænten ved noret. I 1916 blev der fundet spor af en træbro mellem de to banker, der har været bebygget så sent som i renæssancen.

Gården omtales tilbage i 1300-tallet. Den ejedes i middelalderen af slægterne Iversen og Pogwisch.

Dybbøl

Dybbøl Banke er »det sted, hvor vi plejer at forsvare os«, står der i en gammel rejsebeskrivelse fra Sønderjylland, og noget er der jo om snakken.

Her blev der kæmpet ikke mindre end tre gange i løbet af Treårskrigen, nemlig den 28. maj og den 5. juni 1848 samt den 13. april 1849. Der var dog kun tale om relativt små træfninger. Ved den første af de nævnte fægtninger var det, general Schleppegrell skal have opmuntret sine soldater med tilråbet: »Kom dog herhen, her piber kuglerne så lystigt!« Det var i øvrigt ved samme lejlighed, at sangen »Den gang jeg drog af sted« for første gang blev sunget af danske soldater i felten. I alle tre tilfælde endte disse sammenstød med dansk sejr.

Dybbøl mølle.

Soldat på post i Dybbøl skanser (M).

Disse begivenheder bevirkede, at hærledelsen fremsatte planer om en stærk stilling med flere faste forter på Dybbøl Banke. Planerne blev dog aldrig ført ud i livet, og i stedet anlagde man i 1861-63 en langt svagere stilling bestående af en enkelt række skanser – ti i alt – med jordvolde og uden egentlig armering tværs over halvøen fra Vemmingbund til Allsund.

Det var om disse skanser, kampene stod i 1864. Efter erobringen anlagde prøjserne en række langt større og langt stærkere befæstninger på bakken.

50 Disse værker blev i flere tilfælde bygget oven i de

danske skanser, som derfor for fleres vedkommende blev sløjftet. Den bedst bevarede af dem er skanse 8, som ligger umiddelbart nord for Kongeskansen, der er et af de prøjsiske anlæg.

Krigen 1864

Ved et møde i Olomouc (Olmütz) i Tjekkoslaviet i november 1850 tvang den russiske zar Nikolaj I Prøjsen til at opgive al hjælp til de slesvigholstenske oprørere. Danmark kunne derefter beholde både Slesvig, Holsten og Lauenburg, men måtte samtidig love, at der ikke ville ske nogen statsretlig ændring i de tre områders tilknytning til det danske monarki. Det betød, at Danmark ikke kunne knytte Slesvig tættere til kongeriget og derefter lade Holsten og Lauenburg sejle deres egen sø. Slesvig og Holsten skulle forblive »ewig tosamende ungedeelt«, som Christian I havde lovet i 1460.

Da Danmark derfor med Novemberforfatningen i 1863 søgte at adskille de to hertugdømmer, fik den prøjsiske kansler, Bismarck, det længe ønskede påskud til at erklære Danmark krig.

I januar 1864 tog den danske hær under ledelse af den aldrende general de Meza opstilling ved Danvirke, men frosten og de umulige betingelser for et forsvar tvang ham til at rømme stillingen, og natten mellem den 5. og 6. februar gennemførtes tilbagetrækningen til Flensborg og videre til Dybbøl, hvortil hærens hovedstyrke ankom et par dage senere.

Hærledelsen lod soldaterne marchere i snestorm ad de frostglatte veje, og de skulle endog slæbe kanoner og træn med sig, skønt jernbanen mellem Slesvig og Flensborg var åbnet.

Under tilbagerykningen havde en mindre dansk styrke forsvaret passet ved Sankelmark mod de følgende prøjsiske og østrigske tropper og med svære tab reddet hovedstyrken fra at blive indhentet.

Tilbagetrækningen virkede som et chock for det danske folk. Meddelelsen udløste tumulter i København, og kravet om de Mezas tilbagetræden blev så

Bismarck (t.v.) og Alexander II. Fra »Historiebogen« og Grimbergs Verdenshistorie.

udbredt, at konsejlspræsidenten (statsministeren) D.G. Monrad besluttede at ofre ham, og den 22. februar udnævntes Georg Gerlach, der var blevet såret i træningen ved Mysunde tre uger tidligere, til overgeneral.

Dybbølstillingen var langt fra i krigsmæssig stand, da tropperne ankom, men danske officerer mente efter en uges intense jordarbejder, at de nok skulle kunne holde skanserne selv mod en tredobbelt angrebsstyrke.

Det var bitterligt koldt, og stillingen var slet ikke indrettet til vinterbrug, idet soldaterne ikke engang kunne komme under tag i alle skanserne.

I de første uger søgte de danske tropper at holde terrænet foran Dybbøl, og der udkæmpedes enkelte forpostfægtninger, men relativt hurtigt lykkedes det for prøjserne at slå danskerne tilbage bag skanselinjen, så de kunne gå i gang med at anlægge de løbegrave og parallel-linjer, som i løbet af marts og begyndelsen af april skulle føre deres tropper frem i umiddelbar nærhed af skanserne. Samtidig blev danskerne holdt i ånde af vedvarende og meget hæftige bombardementer.

Den 16. april tilbød generalmajor du Plat at overtage kommandoen fra den syge overgeneral og

Claude du Plat var »en usædvanlig smuk og imponerende soldaterskikkelse med gode lederevner«, skrev militærhistorikeren Knud C. Rockstroh i Dansk Biografisk Leksikon. Maleri af Aug. Jerndorff, 1885. Frederiksborg.

rømme stillingen, som han anså for håbløs. Gerlach ville dog ikke give sin tilladelse, og 18. april kom stormen. du Plat, der var kendt som en meget modig mand, blev dræbt, mens han fra en fremskudt post ledede tilbagetrækningen af sin brigade.

Den prøjsiske erobring af Dybbøl betød, at den danske hær måtte rømme Sundeved og trække sig tilbage til Als. Hele Jylland til Limfjorden var allerede besat.

Der blev derefter indledt en våbenhvile, mens der forhandlede i London, hvor Danmark og Prøjsen sammen med repræsentanter for England, Frankrig og Rusland søgte at finde frem til en fremtidig grænsedragning.

Mens disse samtaler stod på, rejste den russiske zar Alexander II personligt til Berlin, hvor han kraftigt advarede Bismarck mod at udvide krigen med en overgang til Fyn, ligesom han afviste kanslerens planer om at indlemme hertugdømmerne i Prøjsen. Rusland, som naturligvis på ingen måde kunne acceptere, at tyskerne bemægtigede sig de danske stræder, opfordrede Bismarck til hurtigst muligt at få etableret en fred og foreslog en grænselinje mellem byerne Flensborg og Slesvig.

Paradoksalt nok blev det Danmark, der sagde nej hertil, idet regeringen ikke mente at kunne acceptere disse betingelser, og den 25. juni opløstes konferencen.

Allerede natten til den 29. juni gik prøjserne over Allsund og fordrev danskerne fra Als. Imidlertid standsede Bismarck her, idet han ikke ønskede, at krigen skulle udvikle sig til en stormagts-konflikt. Den 20. juli blev der påny indgået en våbenhvile, og 30. oktober blev den endelige fredsftale underskrevet i Wien, hvorefter Danmark afstod hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg til Prøjsen og Østrig og som kompensation for de kongerigske enklaver beholdt Ribe by med nærmeste opland, Ærø og »de otte sogne« syd for Kolding.

To år senere overtog Prøjsen efter en krig med Østrig de tre hertugdømmer, som derefter indlemmedes i kongeriget Prøjsen og 1871 i det tyske kejserrige.

I forreste linje

I 1964 udgav Vilh. la Cour et uddrag af de breve, hans far, J.C. la Cour, der gjorde tjeneste som løjtnant i 1864, næsten dagligt sendte sin kone. De afspejler meget levende dagligtiværelsen i felten.

J. C. la Cour. Fra »Med Far i felten«.

Den 3. april skrev han, mens skanserne og Sønderborg by blev kraftigt bombarderet:

»Det er en ligefrem regn af granater i dag. De drysser ned, knalder, springer og gør spektakel lige omkring os; men Gud ske lov, vort tab er endnu kun ringe. Man skulle ikke tro, at så mange hundrede granater kunne falde imellem os uden at såre flere. Vi var på forpost i nat – et buldrende mørke, øsende regn, stærk blæst. Det var en drøj tur. Men humøret

er godt, og munterhed erstatter mangelen på mad og drikke; thi med undtagelse af en lille skive brød og en gnalling ost må vi tilfredsstille vore sultne maver med gode løfter om aftensmad, når vi bliver afløst og går ned til barakkerne. Over til Sønderborg kunne vi jo ikke komme. Byen brænder, alle flytter ud, selv soldaterne trækkes ud af byen. Ja, her er et mudder og røre; men tror de, at de på denne måde kunne bringe os ud af Dybbølstillingen, så tager de fejl; thi jeg tror, at alt dette netop styrker modet og fastheden hos os alle.«

Fem dage senere:

»Imidlertid var den stærke tåge fra natten lettet lidt, og vi kunne se frem i terrænet. Og hvilket syn

Vilh. Rosenstand: På forpost, 1864. Frederiksborg.

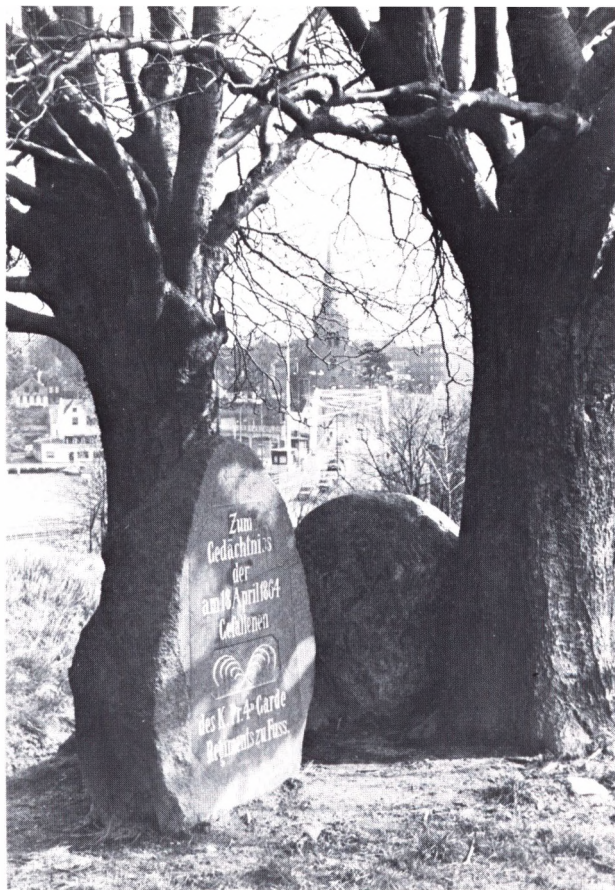
viste sig da ikke for os. Hele terrænet her foran os er besat af arbejdende fjender, der graver paralleler o.l. ikke over 60 alen fra vore skyttegrave, hvori vore forposter ligger, og uden at skud løsnes, går fjender og venner og ser på hinanden og kunne tale ganske roligt sammen! Imens graver han og undergraver vor stilling her. Det er et ejendommeligt syn at se hundreder af arbejdende fjender så ivrigt beskæftigede med vor undergang, uden at den mindste modstand blev gjort. Alt var roligt og stille, lærkerne fyldte luften med deres sang, det hele lignede en fredelig gerning, og dog var det et tappert folks lille hær, hvis undergang hvert spadestik førte nærmere. Men hvorfor skyder vi dog ikke? var det umiddelbare spørgsmål, der trængte sig frem. Svaret derpå skulle snart komme; thi aldrig så snart løsnedes det første skud fra vore skanser, før fjenden sådan overdængede os med granater, bomber, shrapnels og kugler, at man næsten ingen idé kan gøre sig om det. Det blev umuligt for artilleristerne at være ved kanonerne, vi kunne ikke skyde, og medens vi overøstes med dødens budbringere, fortsatte og fortsætter han i al sine arbejder. Se, det er dette, der er så trykkende; thi denne kolossale overmagt vil det jo blive os umuligt at holde ud i længden, hvis ikke alt tager en aldeles uforudset retning.

Der må dog kunne gøres noget –.«

Skønt modet var godt og moralen høj, svirrede rygterne i skanserne, og la Cour, der i sine breve har meget lidt til overs for de ledende officerer i hærstaben, skriver den 10. april:

»Jeg hører i dette øjeblik det fortvivlede rygte, at der er tanke om at opgive Dybbøl. Det ville være smukt – om to måneder opgiver vi så Fredericia, og så kommer turen til Fyn! – Nej, skændselspletten fra Danevirke er nok, vi behøver ikke flere! Nå, det er da naturligvis også snak. Jeg vil ikke tale et ord derom.«

Men tvivlen har naget. Og ikke helt uden grund. Staben diskuterede en rømning af stillingen, og kun

Tyske mindesten i Brohovedskansen.

general Gerlachs stædighed var som nævnt skyld i, at det ikke skete den 17. april.

Den dag befandt la Cour sig igen i skanserne:

»Nå – dér kom en granatstump! Sikken forsulten rad, den går lige på hovedet ned i min madkurv og slår mine kopper og tallerkener itu! Den udgift får jeg jo finde mig i, den hævn er tyskerne vel undt. Jeg har nemlig chikaneret dem hele dagen efter bedste evne. De er jo nu kommet vore skanser og løbegrave her på 200 alen nær, ja vel kun 150 alen. Dér opkaster de deres løbegrave og ville som hidtil ganske ugenert arbejde videre og præsentere sig oven for gravene. Men vi har sat en lille stopper derfor ved uafbrudt at lade skyde, det første et hoved viser sig.

54

Til gengæld har de givet os hele salver og 6-8-10 granater ad gangen.«

Den 18. april lå la Cour med sine folk i den tilbagetrukne stilling i Brohovedskansen, hvor de skulle forsvare overgangen til Als. Han skriver:

»Ligesom vi kom derop, så jeg den tyske fane plantes på skanse 4 og fjenden trængte frem på vor venstre fløj, medens vore i stor skynding og stor uorden trak sig tilbage derfra. Men næppe var denne tyske fane rejst, før en granat, der nok kom fra Møllebatteriet ved Sønderborg, slog den til jorden. Dog, længe varede det ikke, før to andre vajede deroppe, og lidt efter lidt så vi fanerne komme op på alle skanserne. Det gjorde et svært, tungt indtryk, navnlig da vi var bestemte til at forsvare Brohovedet for dér at optage de retirerende tropper og altså ej måtte ile dem til hjælp. Oh, hvor brændte vi ikke af lyst til at storme derud! Jeg ved ikke, hvad jeg ville givet derfor.«

la Cour fik kort efter lejlighed til at slås, da de tyske styrker angreb Brohovedskansen, som han forsvarede tappert mod en talmæssigt overlegen styrke, inden han som en af de sidste fulgte sine mænd over pontonbroen, som derefter blev kappet, så tyskerne ikke kunne følge efter.

Her kæmpede løjtnant Anker

Det er stille vejr. Møllen står som en mørk klump, og vingerne bevæger sig ikke. Duggen ligger over de

Løjtnant la Cour med sine soldater efter kampen. Fra »Med Far i felten«.

gamle kanoner, og Christian IX vender som altid ryggen mod det tabte land.

Fra parkeringspladsen går jeg ud til Skanse 2, der ligger på en flad højning i landskabet omtrent midt mellem landevejen og fjorden. Under belejringen indtog den en nøgleposition, idet den danske hær mest moderne skyts – to riffelkanoner – var placeret her.

Skansen er næsten jævnet med jorden, men på grønsværen nær de udviskede volde står en lille sten med en indskrift, som nok kunne trænge til at blive malet op: »Hier kämpfte Leutnant Ancker«, en tysk anerkendelse af en tapper modstander, artilleristen J.P.A. Anker, der sammen med skansens kommandant, premierløjtnant Castenskiold, og deres mandskab på bedste måde udfyldte de to kanoner.

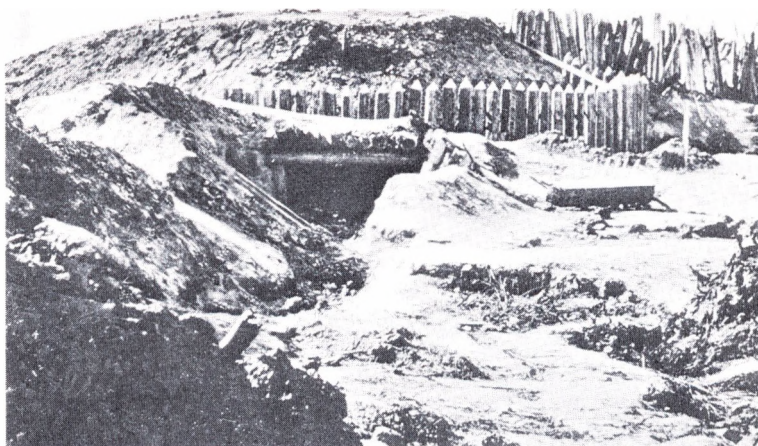
Ankers dygtighed som artillerist og hans personlige tapperhed blev en legende, ikke alene blandt de danske soldater, men også hos modstanderne, der forstod at værdsætte en dygtig soldat.

Ved vestsiden af skansen står et monument for den tyske pioner Klinke, som blev dræbt, da han under stormen den 18. april kravlede op ad skansens side med en ladning dynamit på ryggen for at sprænge et hul i de danske palisader. Herfra har man den bedste udsigt over terrænet foran skanserne. Det var herude, tyskerne gravede deres løbegrave ind mod stillingen. Og herfra ser man Broager kirke, hvor prøjserne havde deres udkigspost.

Nede i bunden af skansen findes resterne af det blokhus, hvor forsvarerne kunne søge ly mod granatregnen, indtil det blev ramt af en fuldtræffer, der dræbte adskillige soldater.

Stien fortsætter ned mod fjorden. Denne vej gik soldaterne, altid parat til at dukke sig for de hvinende granater, når de skulle til og fra den livsfarlige tårn i den yderste lille skanse, Skanse 1, der ligger på skrænten helt ude ved fjorden.

Dybbøl skanser efter stormen. (Alle: M).

Til venstre: Løjtnant Anker, maleri af N.C. Hansen, Frederiksborg. Til højre: Pioner Klinke. Fra det ødelagte prøjsiske monument (M).

Det var under hele belejringen en udsat post. Skansen bestod blot af en lille lav og smal jordvold, der hver eneste dag blev revet op af granaterne, så soldaterne altid måtte udbedre.

Selve belejringen sluttede med et enormt bombardement. Da afløsningen ankom sent om aftenen den 17. april, var skanserækken et helvede af granater og

Skanse 2.

sprængstykker. På Dybbøl ventede man den endelige storm, og i de tyske løbegrave sad soldaterne og ventede lige så spændt.

Tidligt om morgenen den 18. april tog bombardementet til i styrke. Og derefter blev der helt stille. Alle var klar over, at det afgørende øjeblik var inde. De prøjsiske soldater, der havde fået udleveret en forsvarlig ration spiritus for at dulme angsten, stormede op af løbegravene og løb frem mod de danske stillinger, hvor en kort, men hæftig og blodig kamp fandt sted.

I virkeligheden varede det hele kun få øjeblikke, men det var minutter fulde af rædsel og raseri, vild og ubarmhertig nærkamp, hvor kniven og bajonetten havde afløst geværet og kanonerne, og de, der deltog, blev præget deraf for livet.

Og derefter var det faktisk forbi. Danskerne flygtede tilbage over broen til Sønderborg.

10.000 danske soldater kæmpede mod 37.000 prøjsere, så alene af den grund var kampen afgjort på forhånd. Men for begge parter havde det været en dyr og blodig dag. Den danske hær mistede godt 4.800 mand, hvoraf 808 var dræbt og lidt flere sårede, mens resten toges uskadte til fange. For prøjserne beløb tabene sig til 263 dræbte og godt 900 sårede.

Avisen »Fædrelandet« i København skrev dagen efter, at Als var den egentlige hovedfæstning, »til hvilken skanserne på Dybbøl kun er udenværker«, og fortsatte: »Tabet er ikke uopretteligt, og ulykken er ikke større, end at den kan og må bæres. Hverken vor militære eller vor politiske stilling er tabt ved Dybbøl. Hæren er i behold i en stærk fæstning, som vi er fuldkommen i stand til at forsvare.«

Det var et forsøg på at styrke moralen i hovedstaden, men mange troede, hvad avisen skrev, og derfor blev chocket så meget større, da sandheden kort efter gik op for befolkningen: at nederlaget på Dybbøl betød tabet af Sønderjylland!

Jeg går tilbage ad den smalle sti forbi Skansegården op til møllen.

Det var her, kronprins Friedrich Carl, der fulgte felttoget som nominel øverstkommanderende, modtog lykønskningstelegrammet fra sin far, kong Wilhelm af Prøjsen (senere kejser Wilhelm I): »Næst Hærskarernes Herre skylder jeg min herlige hær og din ledelse denne dags berømmelige sejr.«

Den gamle general Wrangel, der var den egentlige leder af felttoget, var noget fortørnet over slet ikke at være nævnt, og rygtet vil vide, at han mumlede: »Hm, Hærskarernes Herre – det må jo så være mig!«

Grav ved grav ...

På og omkring Dybbøl banke findes utallige krigergrave og mindestene. Ved landevejen lidt vest for parkeringspladsen findes en række danske og prøjsiske soldatergrave, og andre ligger på marken øst for møllen. I nærheden af disse står ude ved hovedvejen et monument for general du Plat og hans stab, som faldt her. Adskillige steder er der rejst sten for faldne navngivne danske og prøjsiske officerer, mens de menige som regel er navnløse. Ofte er der kun angivet deres antal.

Også i terrænet rundt om skanserne, i Sønderborgs udkant og i Dybbøl by og langt omkring finder man grave og mindestene, som erindrer om de hårde kampe, der fandt sted her i foråret 1864.

Det prøjsiske monument

På det sted, hvor den danske skanse 4 havde ligget, og hvor man i dag ser ruinerne af to krudtkamre og skansens blokhús, rejste prøjserne et mægtigt monument, der blev afsløret den 30. september 1872.

Det var et 22 meter højt sandstenstårn i nygotisk stil, tegnet af arkitekten Strack og prydet med udmærkede sandstensrelieffer, som viste episoder fra stormen på Dybbøl.

I sommeren 1945, kort efter befrielsen, blev dette monument – samtidig med et lignende på Arnkilsøre og det bastante Bismarckstårn på Knivsbjerg –

Prøjsisk soldatergrav foran skanserne.

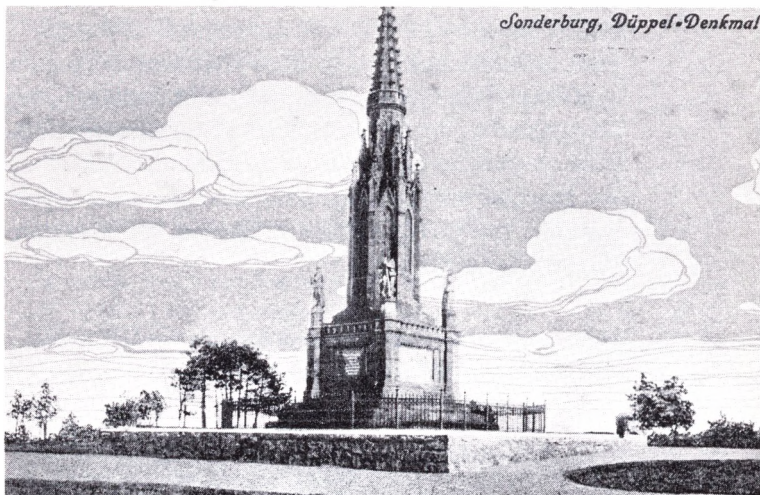
sprængt i luften. Gerningsmændene er aldrig fundet, men der er sandsynligvis tale om overivrige danskere, hvis handling måske er forståelig, men absolut ikke undskyldelig. Heller ikke selv om monumentet næppe kunne kaldes hverken smukt eller smagfuldt.

Et af reliefferne fra Dybbølmonumentet slap uskadt fra eksplosionen og opbevares i dag på Sønderborg slot.

Frem af dem stod folket

Nederlaget på Dybbøl affødte mange klynkende klagerim, og det ærgrede den 81-årige Grundtvig så me-

Det prøjsiske monument (M).

get, at han gik til sin skrivepult og gjorde et digt på 48 vers, som han kaldte »Trøstebrev til Danmark«.

Hidsigt bebrejdede han sine unge kolleger den selvopgivelse, der prægede deres skriverier. Han huskede, hvorledes digterne havde opmuntret folket efter Englandskrigen, og han mindedes med glæde sejrene i Treårskrigen. Ikke alt håb var ude. Det danske folk var sundt nok:

Ja, derhos skal tysken lære,
om han end har tid dertil,
at i Nord, til hjertets ære,

Relief fra det prøjsiske monument. Sønderborg slot.

lyset tænder glædes-ild,
kaster glans på folke-livet,
som med ånd det er os givet!

Spørges skal det vidt om lande,
at det danske modersmål,
som det jævne, klare, sande,
bærer guld i sølverskål,
født så lidt af tysker-ætten,
som skøn Freja af Frost-jættten.

Og Grundtvig fik faktisk respons. Måske ikke hos de yngste, men så hos nogle af tidens kendteste digtere. Paludan-Müller skrev »Brat af slaget rammet«, hvis hævnørst og krigsophidselse måske ikke just var Grundtvigs smag, og som i dag virker ubehageligt i lyset af senere tiders erfaringer:

Ynglinger i plade,
dreng, klædt i stål,
mænd med faste hjerter!
Det er Danmarks mål!

suppleret med piger af samme stålsatte natur:

Ingen døgnets flaner,
rendt fra bog og nål,
fromme, stærke kvinder!
Det er Danmarks mål!

Med et sådant elitekorps at sætte ind i kampen måtte udfaldet af næste runde være klart:

Da til lurens toner
blusser bavn og bål:
Slesvigs land genvundet!
Det er kampens mål!

Hostrup mente det samme, men sagde det på en mere stilfærdig måde i digtet »Til fjenden«:

Du kan vel kro dig af døgnets kår
og af sejren, de dig har skabt;
men du fører en kamp imod tusind år,
og i den har du visselig tabt!

Og dermed var tiden moden til den konstruktive genrejsning, som Grundtvig kaldte på. Samme år, som han døde, 89 år gammel, skrev H.P. Holst de berømte linjer:

For hvert et tab igen erstatning findes:
Hvad udad tabes, det må indad vindes,

der kom til at stå som et motto over de kommende ti-år, hvor en indre, fredelig genopbygning prægede

landet med andelsbevægelse, industrialisering, hedeopdyrkning, arbejdernes organisering og en blomstring af videnskab og kunst, en realistisk selvbesindelse, der måske klarest kan udtrykkes i den sætning, hvori Georg Brandes udtrykte sit program: Man skulle »sætte problemer under debat« i stedet for at fortabe sig i golde drømmerier.

Danmark smøgede ærmerne op og tog fat. Ganske vist blev såret fra Dybbøl aldrig rigtig lægt, men efterhånden bredte en vis resignation sig. Håbet om en genforening levede naturligvis, men der var ikke meget at have det i. Chr. Richardt skrev om det tabte Sønderjylland:

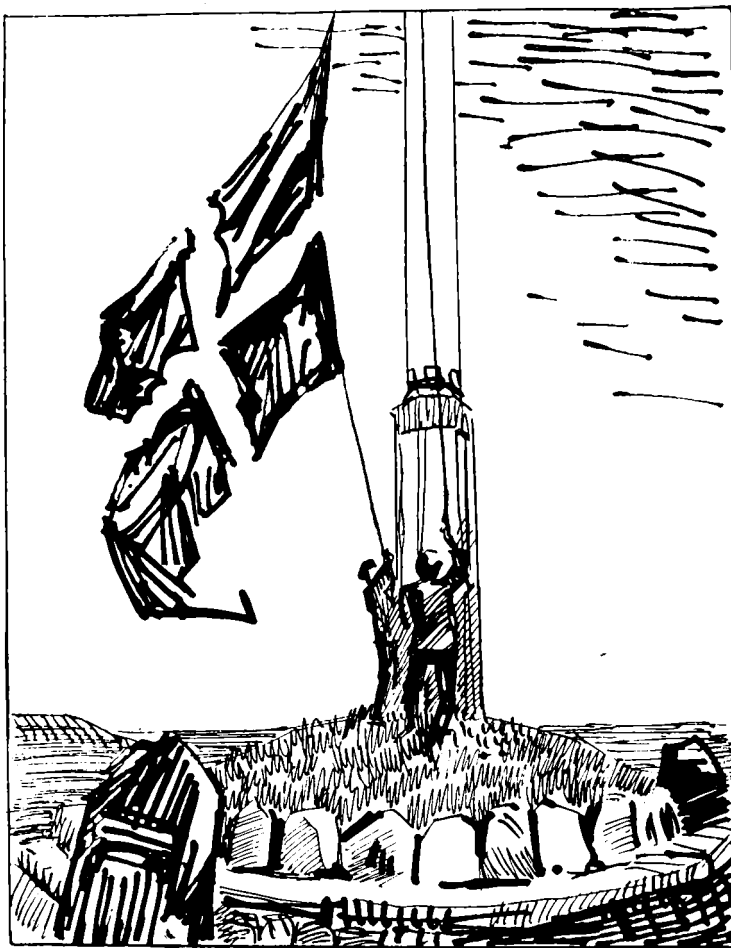
Der i mer end tusind år
dansk og tysk tog livtag sammen!
snart var sejren vor, snart skammen –
til vi fik vort ulivssår.
Der i Sønderjyllands have
tues vore heltegrave!
Der kong Fredrik sank i død –
der er og kong Christian fød!

Venner, ser på Danmarks kort,
ser, så aldrig I det glemmer,
til hver plet har fået stemmer,
klingende snart blødt, snart hårdt,
til I ender med at bede:
skærme Gud vor gamle rede –
skænke os et Danmarkskort,
hvor alt dansk igen er vort!

Og i 1901 indrammede L.C. Nielsen det netop afsluttede århundrede med to krigsbegivenheder, slaget på reden 1801 og stormen på Dybbøl, i disse trods alt fortrøstningsfulde linjer:

Jeg ser de slægter, som gik hen, mens hundredåret skred,
som vandt på Kongedybet, som under Dybbøl led;
de elsked ungt, de drømte langt, de så kun alt for kort,
men frem af dem stod folket, og dette folk er vort.

Efter 1920 var Dybbøl ikke længere kun symbol på nederlagets smerte, men også på Genforeningens tri-

Flaget hejses på Dybbøl, 11/7-1920. Tegning af G.M. la Cour. Fra Lausten-Thomsen: »Genforeningsdagene«.

umf. Helge Rode skrev i eventyrspillet »Moderen«:

Det er Danmarks frie sprog,
uden tryk af fremmed åg
frejdig Freja taler.
Eget brød til egen dug,
Danmarks hvede, Danmarks rug
Dybbøl mølle maler.

»På Dybbøl skanser«

60 Halvtredsåret for stormen på Dybbøl fejredes af det

officielle Tyskland med storslåede parader, marchmusik, højtstående officerer og en enkelt vaskeægte prins. Ved festen ude i skanserne udtalte overpræsident Detlev von Bülow – Slesvig-Holstens øverste embedsmand – bl.a., at »Prøjsens konger sejrer altid og alle vegne hævder sejren. Det være sagt til dem, som vedvarende strækker hånden ud efter vort land, og som intet har lært af Dybbøl.«

Samme år udkom en lille undselig bog på et fattigt arbejderforlag i Düsseldorf. Den hed »Im Jahre 2000 und andere Skizzen« og var skrevet af tobaksarbejdersken Anna Mosegaard fra Haderslev. En af disse »andre skitser« hed »Auf den Düppeler Schanzen« (På Dybbøl skanser).

Det er en ganske kort novelle, som fortæller om to unge mennesker, der den 18. april 1884 ankommer til Sønderborg. Den ene er en ung dansk pige, der på tyveårsdagen for stormen på Dybbøl vil lægge en buket blomster på sin fars grav. Han blev dræbt under stormen. Den anden er en ung tysk arbejder, hvis formål med rejsen er at søge arbejde. De to unge beslutter sammen at aflægge et besøg i skanserne og ved gravene, og på den gamle slagmark opklares det, at også hans far faldt her. Buketten deles, og der lægges blomster ved både det danske og det tyske gravmonument.

Historiens handling er meget enkel, men fortalt med en ikke ringe varme, og dens appel om forsoning og forståelse mellem folkene stilles i relief af en kras satire over en gruppe unge tyske nationalister, der halvfulde og syngende krigssange er ude for at fejre tyveåret for sejren.

Den slutter:

»Men på skansen sad to lykkelige unge mennesker og lovede hinanden troskab for livet – netop på det sted, hvor for år tilbage deres fædre havde stormet løs på hinanden som vilde dyr. Og hver den 18. april lagde de deres blomster på monumentet. Snart trippede små børnebørn foran og legede mellem »fjendernes« grave.«

Genforeningsfesten (M).

Kongeskansen

»Den største, den skønneste, den vidunderligste dag i vort lands historie blev Dybbøldagen!

Fra en letskyet himmel sendte solen sine stråler ud over det skønne land med dal og bakker fagre. Aldrig har Sundeved været smukkere end netop i dag. Aldrig har Dannebrog's rødt og hvid blandet sig skønnere i det grønne landskab med markerne, hvor kornet står i skred, og hegnene breder sig i sommerlig fylde.

I dag blev det efter regnvejrets dage først rigtig sommer i vort land. I dag blev vi Danmark.«

Således indledte dagbladet »Heimdal« sin reportage fra genforeningsfesten, der holdtes i Kongeskansen den 11. juli 1920.

Hovedtalen holdtes af O.D. Schack, som sluttede: »Vi vil være dig trofaste sønner og døtre, Danmark! Det lover vi dig i dag, og det giver vi dig håndslag på, kong Christian!«

Blandt de øvrige talere var H.P. Hanssen, som på grund af uoverensstemmelser i Vælgerforeningen om grænsedragningen ikke kunne blive hovedtaler, hvad der – set med historiens afstand – havde været mest naturligt.

Statsminister Niels Neergaard sagde på den danske regerings vegne om de dansksindede sydslevigere, at

»trods genforeningsglæden må vi også tænke på dem, som blev tilbage, og som har kæmpet så trofast og udholdende som nogen, og det kan jeg sige på regeringens vegne, ja, jeg tør sige på hele det danske folks vegne, de skal ikke blive glemt.«

Dybbøl mølle

Den første Dybbøl mølle opførtes ca. 1745. Det var en ottekantet trævindmølle, som brændte under træningen den 13. april 1849, da den en overgang var besat af tyske tropper.

Straks efter krigen genopførtes den som en hollandsk mølle af sten. Den blev under belejringen i marts og april 1864 brugt af de danske tropper som udkigspost, indtil den blev sønderskudt af prøjsiske granater.

Kronprins Friedrich Carl med sin stab ved den sønderskudte mølle, 1864 (M).

Mølleren, Jørgen Hansen, lod den endnu en gang genopbygge, og i 1893 solgte hans søn den til et konsortium med H.P. Hanssen i spidsen. Den blev fortsat drevet som kornmølle, men var samtidig et dansk nationalt symbol.

I forbindelse med 50-året for stormen på Dybbøl blev der i 1914 opsat en mindeplade på møllen med et digt af den islandske fødte præst Thordur Thomasson:

Tvende gange skudt i grus,
atter rejst som møllehus.
Vogter om et mindebo,
selv en bauta dansk og tro.

Spejd så langt dit øje når,
grav ved grav i marken står.
Danske mænd gav livet hen,
troskab vogter skansen end.

Tåredugget æreskrans
slår om Dybbøls navn sin glans.
Slægter dø, men sproget binder,
fremtid gror af dybe minder.

Det blev imidlertid af prøjserne opfattet som en provokation, og pladen blev næsten med det samme revet af møllen og knust. Stumperne blev imidlertid samlet op og igen sat sammen, og pladen opbevares i

Den ukendte soldats grav, Dybbøl kirkegård.

dag i møllen. En ny plade med samme indskrift blev opsat i 1919.

Møllen, der siden 1920 har været en selvejende institution, brændte igen i 1936, men blev straks genopført. I 1981 ophørte den som egentlig kornmølle og har siden produceret elektricitet. Der males dog stadig rug på møllen til et bestemt bageri, der reklamerer med, at dets sønderjyske rugbrød er bagt af mel fra Dybbøl mølle.

I møllehuset findes et lille museum med minder fra kampene på Dybbøl.

Den ukendte soldat

At svinet er et af de ældste danske husdyr, det viser fund i affaldslag helt fra stenalderen. Men mon ikke et af de ældste billeder af disse nyttige dyr findes på døbefonten i Dybbøl kirke, hvor krasbørstige orner på lange ben står særdeles livfuldt udhugget sammen med en løve og andre, ikke identificerbare væsener?

I kirken findes desuden velbevarede kalkmalerier fra ca. 1500. På skibets østvæg ses opstandelsen og himmelfarten, men de to figurer i korbuens rankeværk er uligt mere interessante. I sydvangen – på mandssiden! – står fristerinden med udslagent hår, en advarsel mod kødets syndige lyster, mens hendes modpol, den dydige og ærbare kvinde, ægtehustruen, konen, står overfor, på kvindesiden. Meningen kan der vist ikke være tvivl om!

Svinene på døbefonten i Dybbøl kirke.

Skøgen (til venstre) og konen (til højre). Kalkmalerier i Dybbøl kirke.

Prædikestolen er et arbejde af Ringerinck fra 1606, og altertavlen fra 1736 er en velment, men ret primitiv efterligning af Nicodemus Tessins flotte baroktavle i Vor Frelzers kirke i København. Sandbjerggreven, som den gang ejede kirken, har nok set denne under et besøg i hovedstaden og besluttet, at sådan en måtte han også have!

Under halvtaget ved indgangen til kirken står en gravsten med billede af Sandbjerg vandmølle, rejst 1669, og på kirkegården findes flere danske og tyske monumenter over soldater fra Treårskrigen og 1864.

Et af disse er en mægtig granitsten med indskriften: »Seinen 1864 gefallenen Söhnen das deutsche Vaterland«. Denne sten har dog nu mistet sin »pryd«, et kæmpemæssigt sværd, som forsvandt i 1945, vistnok samme nat, som Dybbølmonumentet og andre tyske mindesmærker blev sprængt.

I 1919 skrev Valdemar Rørdam i et af sine pompøse digte:

Der står en sten, ved den et sværd,
i ly af Dybbøl kirkes linde.
De står så fjendsk, de står så fremmed dér,
den barske sten, det dragne sværd,
oprejst mellem gravene herinde,
med odden vendt imod en viet jord
sø som for at dræbe alt, hvad liv der gror
af falden troskab og af trofast minde.

Af langt stærkere virkning er den enkle marmorplade syd for kirkens indgang, der står som »Minde over en ukendt trofast Soldat, der faldt for sit Fædreland, 1864.«

Den ukendte soldats grav fra den måske bitreste af alle vore krige kunne ikke være enklere og mere prunkløs. Med stille værdighed siger den alt, hvad det er nødvendigt at sige.

Dybbølstenen

På Dybbøl banke ligger en af landets største vandreblokke, ført hertil af isen under den sidste istid. Stenen, der er 8,8 meter lang, 6,7 meter bred og 2,7 meter høj, består af rød, storkornet granit.

Om Dybbølstenen – eller Barstenen, som den også kaldes – fortælles en lang række sagn, der dog stort set alle er vandresagn, der fortælles næsten uden variationer om andre store sten rundt om i landet. Et af dem går ud på, at stenen blev kastet af en troldkælling på Als, der var irriteret over klangen af Broager kirkes klokker. Men hun forfejlede kastet, og derfor kom stenen ikke længere.

Et andet – og lidt morsommere – sagn meddeler, at stenen vender sig, hver gang der bages pandekager i en nærliggende gård. Efter stenens mobilitet at dømme kan det næppe være nogen almindelig ret på det sted!

Sottrup

Sognet domineres af den store kirke, hvis overdimensionerede middelalderspir ses langt ud over Sundevod og Als.

Spiret faldt ned i 1625 en søndag lige efter gudstjenesten, »endnu inden folk havde nået deres hjem«, som der står på en tavle i kirken. Det blev dog straks genrejst i samme højde som før, bl.a. takket være hertug Filip, som skænkede tømmeret. 62 år senere var der bud efter det igen, lynet slog ned, og spiret brændte. Det genopførtes atter, men efter endnu en lynbrand i 1860 måtte de tålmodige Sottrup-folk til det for tredje gang. Men stadig i samme højde.

I koret findes udmærkede kalkmalerier af Peter L...ytk fra ca. 1525. Imellem et raffineret rankeværk ses storkenæb-lignende blomster, og omkring trækkanalerne er malet morsomme og karakterfulde masker.

Altertavlen er i gumpetung sen-barok fra 1703, men prædikestolen er et fremragende kunstværk. »Vi har ikke lidenskabeligere bruskbarok«, skriver Broby Johansen.

Den er skabt 1642 af Flensborgbilledskæreren Claus Gabriel, der var en stridbar og lidet omgængelig herre, som lå i idelig splid med sine kolleger. De ønskede nemlig ikke at optage ham i snedkerlauget som mester, fordi han kun havde »lært på kniven« og ikke »på høvlen«. Under Torstenssonkrigen gjorde han tjeneste som landsknægt, og kun Christian IVs personlige mellemkomst skaffede den veltjente soldat medlemskab af lauget efter fredsslutningen. Kort efter kongens død blev han ansat som hofsnedker på Kronborg og Frederiksborg.

Prædikestolens relieffer er overlegent komponerede, og træet har formet sig i mester Gabriels hånd, som var det voks. Imellem og bag figurgrupperne ses

Relief på prædikestolen, Sottrup.

Herover: Sottrup kirke. Til højre: Kalkmaleri i Sottrup kirke.

træer og blade og overraskelser i form af små, livfuldt gjorte vrængemasker. Hele arbejdet giver et meget levende indtryk af den hidsige, glødende og såre fantasifulde sjæl, der skabte det.

Skønt ret ukendt i kunsthistorien kan Claus Gabriel vel bære at blive nævnt i samme åndedrag som de tre andre store slesvigske billedskærere, Brügge-mann fra Husum, Gudewerth fra Eckernførde og bysbarnet Ringerinck.

Sandbjerg

Sandbjerg er uden sammenligning det fineste og bedst bevarede herregårdsanlæg på Sundeved. Går-

Sandbjerg mølle. Gravstensrelief ved Dybbøl kirke.

den nævnes første gang ca. 1500 og hørte da under Sønderborg.

1571 arvede hertug Hans den Yngre – Frederik IIs bror – Sønderborg efter sin mor, dronning Dorothea, og han tog straks fat på store arbejder ved Sandbjerg, hvor han inddrog fire bøndergårde under godset og flyttede kornmøllen fra Nørremølle hertil.

Den ny mølle var et efter datidens forhold meget betydeligt industri anlæg, og for at få vand nok til at drive de to hjul, blev Snogbækkens vand ledet ad en kanal gennem Nydam mose ned til en smal vig, som blev afskåret fra Alssund ved en meget høj og bred dæmning, der endnu i dag danner den sydlige adgang til Sandbjerg. For at gennemføre et så stort projekt har en meget omhyggelig nivellering af hele området været nødvendig, og det er tænkeligt, at den saksiske ingeniør Michel Fritsche, der i 1560'erne havde indlagt vand på Sønderborg slot, har stået for arbejdet.

Samtidig opførtes et »gantz auffgemauert« »fyrsteligt hus« syd for mølledammen på et lille næs, der blev omdannet til en holm ved en opgravning syd for bygningen. Denne gravs store bredde og betydelige dybde skyldes måske, at man herfra har hentet jord til dæmningsbyggeriet.

Efter Hans den Yngres død i 1622 tilfaldt Sandbjerg hans søn, hertug Alexander, der arvede Sønderborg med en del af Sundeved og det sydlige Als. Hans sønnesøn, Christian Adolf, gik fallit 1667, og Frederik III inddrog hans godser under kronen. Han solgte 1673 Sandbjerg til amtmanden i Haderslev, Conrad Reventlow, der blev storkansler (statsminister) ved Frederik IVs tronbestigelse i 1699. Kongen blev i øvrigt 1712 viet »til venstre hånd« til Conrad Reventlows unge datter Anna Sophie, uagtet hans legitime dronning stadig levede.

Conrad Reventlow fik 1681-83 kongelig tilladelse til at »erigere« (ophøje) sine godser på Sundeved til grevskabet Reventlow med Sandbjerg som hovedsæde. Det blev derved det eneste len i hertugdømmet Slesvig, idet Schackenborg lå i en af de kongerigske enklaver. I forbindelse med »erektionen« fik Reventlow skattefrihed på ca. halvdelen af godset.

I 1775 overtoges grevskabet af søofficeren Conrad Reventlow, en bror til de to kendte landboreformatorer Chr. Ditlev Fr. og Johan Ludvig Reventlow til henholdsvis Christianssæde på Lolland og Brahetrolleborg på Fyn. Også på Sandbjerg gennemførtes betydelige landboreformer, idet Conrad Reventlow i 1788 ophævede livegenskabet, afløste hoveriet og indførte arvefæste på godsets fæstegårde. Derefter blev godset delvist udstykket, idet der bortsolgtes tre større gårde, Sandbjerggård, Ravnskobel og Stovgård, en række mindre gårde, adskillige husmandsteder og to møller. Samtidig flyttedes hovedgården til sin nuværende plads nord for mølledammen.

Ved Conrad Reventlows død i 1815 overtoges Sandbjerg af hans berømte bror, statsminister Chr. D.F. Reventlow, hvis slægt derefter ejede godset til 1929.

Hans sønnesøn overlod i 1857 palæet til bolig for general Bülow, der havde ledet udfaldet fra Fredericia 1849. Han døde her året efter og blev begravet på

Dybbøl kirkegård. Hans hest »fandt sit sidste hvilested« under en hængeask i parken.

Under krigen 1864 var palæet en kort overgang prøjsisk hovedkvarter og senere lazaret, og i 1869 overlod Carl Otto Reventlow det til Højskoleforeningen for Als og Sundeved, som drev en dansk højskole her til 1874, da forstanderen, Jens Langkær, blev udvist. 1909-14 var der sommerpensionat og husholdningsskole i bygningen.

Ved lensafløsningen i 1924 overgik Sandbjerg til fri ejendom, og efter den sidste Reventlows død i 1929 solgtes godset til overretssagfører Knud Dahl, hvis enke i 1959 testamenterede det til Århus Universitet med den forpligtelse, at der skal udøves en dansk og nordisk kulturel virksomhed på stedet.

Hovedbygningen, palæet, opførtes 1787-88 i en let og pyntelig rokokostil, som bærer præg af, at det oprindeligt kun var beregnet som sommerbolig. Takket

være, at det kun i ringe omfang har været anvendt til beboelse for ejerne, står det i dag – såvel i det ydre som i det indre – bevaret næsten uændret fra opførelsestiden.

Avlsgården består af en række meget smukke – og til dels meget gamle – bindingsværksbygninger og en gulstenslænge fra 1887.

Sandbjerg ligger meget smukt ned til Mølledammen. På den anden side denne kan man skimte det høje stråtag på en meget gammel avlsbygning på Sandbjerggård. Hovedbygningen her, hvis kældre antagelig stammer fra hertug Hans' »fyrstelige hus«, er opført omkring 1800.

Både fra vest og syd når man Sandbjerg ad smalle og fornemme alleer med århundredgamle træer. Ved dæmningen ligger den ny vandmølle, opført efter at

Sandbjerg fra parken.

Husmandssted fra Sandbjergs udstykning o. 1800.

en brand i 1916 ødelagde møllen fra 1572. Rester af denne kan dog stadig ses.

Ved Dybbøl kirke ligger det Reventlow'ske gravkapel, opført kort før 1750 af Conrad Ditlev Reventlow. Her er han og hans hustru, prinsesses Vilhelmine Augusta af Slesvig-Holsten-Nordborg-Plön, begravet i fornemme sandstensarkofager, mens deres efterkommere har måtte nøjes med prunkløse trækister.

Stovgård

Stovgård hørte i 1400-tallet under gråbrødre-klosteret i Flensborg, som havde modtaget den af Diderik Hestes enke. Det, det drejer sig om, er nok, at klosteret havde fået en gård for at læse sjælemesser over

en væbner. I 1492 overlodes gården af klosteret til dronning Dorothea mod en årlig afgift på en tønde smør. Her opstod en landsby, som kom under Sandbjerg, og i 1600-tallet afholdtes der birketing ved Stovgård, sandsynligvis for de områder, der hørte under Sandbjerg.

I 1788 solgtes Stovgård fra godset, og den lille landsby bærer stadig præg af byggeriet fra den tid. En af de gamle gårde står næsten uændret, opført i gule Flensborgsten med højt stråtag, og med gårdens stenkikning, de lavloftede stuer og smårude vinduer og den enorme bageovn bevaret.

Nydam-båden

Efter at der flere gange ved tørvegravning var dukket oldsager op af Nydam mose, blev der i årene 1859, 1862 og 1863 foretaget store udgravninger under ledelse af lærer Conrad Engelhardt fra Flensborg, der også var leder af byens museum.

Den største og betydeligste udgravning var den, der fandt sted i 1863, da man fandt ikke mindre end tre store både, to af eg og en af fyr, samt en lang række forskellige oldsager, som – bortset fra enkelte romerske mønter – alle lader sig datere til tiden 200-400 e.Kr.

To af bådene gik hurtigt tabt, først og fremmest på grund af krigshandlingerne 1864, som også betød, at udgravningsarbejdet gik i stå. Men den ene af egetræs-bådene »overlevede«. I største hast førte Engelhardt den sammen med andre fund fra mosen til Korsør, hvor den blev gemt på præstegårdens loft i det håb, at redde genstandene for Nationalmuseet.

Imidlertid krævede prøjerne som et særligt led i fredsftalen fundene udleveret, og de overførtes til museet i Kiel, hvor de var udstillet indtil 2. verdenskrig. Af frygt for ødelæggelse under bombardement

Avlsbygning på Sandbjerggård.

blev Nydambåden gemt på bunden af Mölln sø syd for Lübeck, hvorfra den efter krigen kom til Gottorp.

Nydambådens oprindelige længde var 23,7 meter og bredden 3,75 meter. I dag er målene lidt mindre, idet træet er skrumpet.

Henning Dehn-Nielsen beskriver den således:

»Båden er bygget af store, hele materialestykker. Elleve mægtige egeplanker har dannet bådlegemet, og der har været fem bordplanker, 0,36-0,45 m brede, til bred side. For- og agterstavnen er samlet med den store kølplanke ved en vinkelindføjning ... Til rælingen, der var skåret af samme stykke som den underliggende planke, var fastsurret åretolle. Der har også været en styreåre, som var løst ophængt agter på styrbords side, men som nu er gået til. ... Nydambåden har en egenvægt med årer på 3300 kg. Den har kunnet rumme 45 bevæbnede mænd, hvorved den samlede omtrentlige vægt er kommet op i nærheden af otte tons, heri inkluderet våben, proviant og 1000 kg ballast. Med denne vægt har den smalle, stejle båd ligget med rælingen midtskibs ca. 60 cm over vandspejlet. Nogen behagelig sejltur har de søfarende ikke haft, for båden har nok været temmelig ustabil, fordi den hverken havde køl, mast eller sejl.«

Båden viser et vigtigt led i skibsbygningens udvikling mellem den barksyede kano fra Hjortspringkobbelen på Als og vikingetidens fuldendte langskibe, der ligger med en tidsmæssig afstand på ca. 600 år på hver side af Nydambåden.

Egentlig burde båden og det øvrige fund vel være vendt tilbage efter Genforeningen, så den i dag havde stået på Sønderborg slot. Men det må siges, at tyskerne har passet godt på den, og udstillingsforholdene i det gamle ridehus ved Gottorp er aldeles fortræffelige.

I 1894 og 1939 er der foretaget mindre gravninger i Nydam mose, uden at der dog er kommet særligt bemærkelsesværdige fund for dagen. Et hårdnakket

Nydambåden, Gottorp slot.

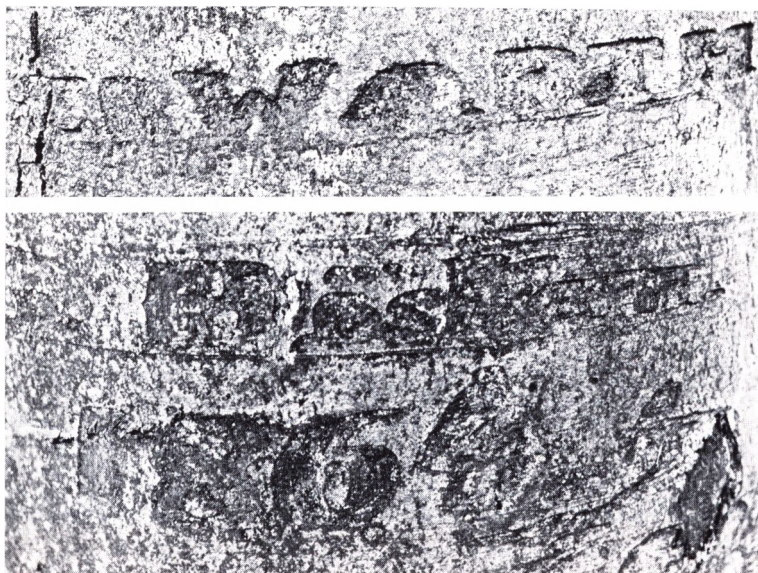
rygte på egen vil vide, at man i 1863 fandt en fjerde båd, som Engelbrecht lod blive tilbage, uudgravet. Den er dog aldrig blevet lokaliseret, selv om man i 1939 fandt svage spor af en ødelagt egetræs båd.

Storskoven

Ved den gamle udflugtskro »Sølyst« (Sottrupskov kro) kan man se den kyststrækning, hvorfra præjserne satte over det smalle sund til Als tidligt om morgenen den 29. juni 1864.

Syd for traktørstedet ligger Storskoven, hvor de tyske soldater lå i bivuak mellem de høje bøgetræer, mens de ventede på angrebsordren. Det var nogle lange og kedsommelige måneder, og flere af dem fordrev lidt af tiden med sirligt og nøjagtigt at skrive deres navn, regiment og hjemstavn i træernes bark.

Skønt en del af disse træer nu er fældet, er der stadig nogle tilbage. For at finde dem skal man følge stien fra »Sølyst« langs sundet mod syd ca. en kilometer, til man når en lille pynt. I de meget store og meget gamle bøge, der står her, er enkelte indskrifter bevaret.

Øverst: Den prøjsiske general Herwarths navn. Nederst: »G. Böschner. 1864« – Fra Storskoven.

Nørremølle

Gården Nørremølle, der nævnes første gang 1535, var oprindelig en kornmølle ved Snogbækken, men da hertug Hans den Yngre ledte bækkens vand ned til Sandbjerg, blev møllen nedlagt. I 1630'erne var her en krudtmølle, som eksploderede. Den blev dog genopført, og i 1674 betalte den en afgift på 15 rigsdaler.

Stedet var derefter i godt hundrede år fæstegård under Sandbjerg, men blev i 1819 overtaget af den foretagsomme Chr. Hansen, der indrettede købmandsbutik, brændevinsbrænderi, maltgøreri og ølbryggeri på gården, samtidig med at han drev landbrug. Hans søn, den stærkt nationalbevidste Christen Hanssen, der skrev sit navn med to s'er, udvidede gårdens areal betydeligt og byggede det statelige stuehus. Gården er stadig i slægtens Hanssens eje.

Erik Skram giver i sin bog »Hinsides grænsen« (1888) denne skildring af et besøg på Nørremølle:

»I Sundeved har jeg en aften i en have siddet sammen med tre slægtled af en bondefamilje, begge bedsteførelidene, gifte og ugifte børn og børnebørn.

Bedstefaderen havde sin dattersøn stående foran sig mellem benene, drengen brugte dem som armlæn; datteren vuggede sagte sin lille pige på skødet. Den gamle foreslog, at de skulle synge, og med kraftige stemmer tog de fat. Den ene fædrelandssang blev sunget efter den anden. Aftenen var stille, det blev svalt, solen var for længst gået ned, stemmerne lød hårdt i den klare luft. Drengen stod og lyttede til.

Det var Sønderjyllands historie i de kommende lange år, jeg så: barnebarnet, der nemmer, hvad der bliver sunget og talt i dets fødestavns luft.«

Skildringen er næsten profetisk: drengen var H. P. Hanssen!

H. P. Hanssen

»Her fødtes H.P. Hanssen, sønderjydernes talsmand«, står der beskedent på den mindetavle, der er indmuret i Nørremøllens stuehus.

Hans Peter Hanssen (1862-1934) valgte som ung at blive i Sønderjylland og gøre prøjsisk militærtjeneste i modsætning til mange af hans generation, der udvandrede til Danmark eller Amerika for at slippe for de tre år som tysk soldat. Det blev afgørende for ham. Han gjorde sin borgerpligt og vandt derved sin ret som ligeværdig borger i det tyske kejserrige.

Efter nogle studieår i Danmark og Tyskland vendte han tilbage til Sønderjylland, hvor han agiterede for, at de unge mænd skulle blive og tage militærtidens byrde på sig for derved at beholde retten til hjemstavnen. Hvis alle rejste, ville danskheden hurtigt svinde ind, og prøjserne ville have nået deres mål: at gøre landsdelen tysk.

Samtidig forstod han, at der var brug for en organisation af de danske sønderjyder, og derfor var han i 1888 medstifter af den Nordslesvigske Vælgerforening, der blev de danske sønderjydernes politiske organisation indtil Genforeningen.

Ved faderens død 1892 fik han udbetalt sin arvepart, og for disse penge købte han dagbladet »Heimdal« i Åbenrå, der blev hans talerør. Han var i disse

år virksom inden for snart sagt alle grene af det danske arbejde, og det følte derfor naturligt, at han i 1896 indvalgte i den prøjsiske landdag. Efter Jens Jessens død i 1906 var han selvskreven som rigsdagsmand.

H.P. Hanssen var en langt mere smidig politiker end Jessen. Heller ikke han bøjede af på sine standpunkter, men han fremførte dem ikke så demonstrativt ved enhver given lejlighed som Jessen. Alligevel blev Hanssen idømt bøder og fængselsstraffe for sit politiske virke, senest i 1906.

Et af de første spørgsmål, Hanssen fik løst som rigsdagsmand, var optantbørnenes ret til at blive prøjsiske statsborgere. Optanter var de mennesker, som efter 1864 havde valgt at beholde deres danske statsborgerskab og derfor hverken havde de rettigheder eller pligter, som et statsborgerskab indebærer. Derfor kunne optanter f.eks. udvises fra den ene dag til den anden på det spinklest tænkelige grundlag.

I løbet af de 13 år, H.P. Hanssen var rigsdagsmand, opnåede han mange praktiske resultater, ligesom han var en uforfærdet talsmand imod de mange tyske overgreb, der fandt sted.

Ved Tysklands sammenbrud i efteråret 1918 rejste han den 23. oktober i rigsdagen kravet om en afstemning i henhold til Pragerfredens paragraf fem og de fjorten punkter vedrørende folkenes selvbestemmelsesret, som den amerikanske præsident Wilson havde fremsat. Heri var Nordslesvig ganske vist ikke nævnt ved navn, men den tyske udenrigsminister, dr. Solf, lod skriftlig H.P. Hanssen vide, at det var den tyske regerings opfattelse, at »også det nordslesvigske spørgsmål ... må løses på grundlag af den pågældende befolknings selvbestemmelsesret.«

Øverst H. P. Hanssen som ung (HSS).

»Vor Kamp var en Kamp for Retten. Vort Løsen var Arbejde. Under dette Enhedsmærke blev den unge Slægt samlet og har den sejret. – p.t. København d. 25. Oktbr. 1927. – H. P. Hanssen« (M).

Vor Kamp var en Kamp for Retten.
Vort Løsen var Arbejde. Under dette
Enhedsmærke blev den unge Slægt
samlet og har den sejret.

p. t. København d. 25. Oktbr. 1927

For at forberede afstemningen og Nordslesvigs tilbagevenden til Danmark indtrådte H.P. Hanssen i sommeren 1919 i den danske regering, samtidig med at han nedlagde sit mandat som tysk rigsdagsmand. Efter Genforeningen var han en kort periode medlem af Folketinget, men fra 1920 lå hans betydning først og fremmest på det kulturelle og organisatoriske område, samtidig med at han skrev en række bøger om sønderjyske forhold. I sine sidste år satte han hele sin prestige ind på at dæmme op imod nazismen, der havde et stærkt tag i dele af den sønderjyske befolkning, bl.a. næret af landbrugs krisen og den udbredte arbejdsløshed.

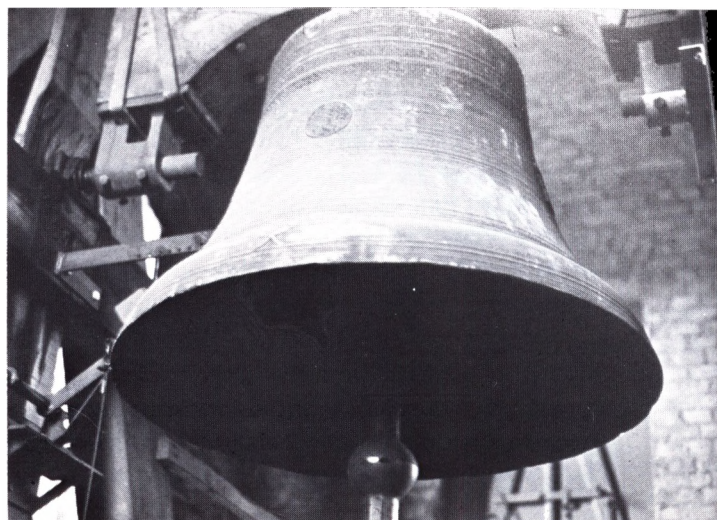
H.P. Hanssen var i en menneskealder en af de mest fremtrædende mindretalspolitikere i Europa. Han var respekteret i vide kredse langt uden for Sønderjylland, og hans ord havde en vægt i den tyske rigsdag, som lå langt over betydningen af den ene stemme, han rådede over.

Lei-bevægelsen

Under de økonomisk stramme tider for landbruget sidst i 1920'erne søgte den tysksindede gårdmand, H.C. Lei (1873-1944) fra Snogbæk, at vinde gehør for et program om delvist selvstyre for Sønderjylland.

En nat i april 1928 lod han opsætte 4000 plakater over alt i landsdelen med et program i ti punkter, hvoraf det væsentligste var en særregering for Nordslesvig. Den følgende lørdag spredtes 15000 løbesedler med de samme krav fra flyvemaskiner. Målet med denne aktion, der var finansieret sydfra, var at skabe så megen uro i befolkningen, at man kunne »hæve det gamle danske førerskab af sadlen«, som den hjemmetyske folketingsmand Schmidt-Vodder skrev, og på længere sigt flytte grænsen nordpå.

Det mislykkedes dog totalt, og ved en diskussion knap en måned senere med statsminister Madsen-Mygdal, der var valgt i Sønderjylland, kom Lei og hans meningsfæller ynkelig til kort, hvorefter bevægelsen i løbet af ret kort tid gik i opløsning.

Kirkeklokken i Ullerup.

Ullerup

Der findes adskillige sagn og fortællinger om kirkeklokker, der har ringet fra havets bund.

Indskriften på Ullerup kirkes klokke fortæller, at den er støbt 1632 til Lidt kirke på øen Strand. To år senere blev denne ø næsten totalt ødelagt ved den voldsomme stormflod natten mellem den 11. og 12. oktober 1634. I alt druknede 6035 mennesker (ca. tre fjerdedele af befolkningen), 1335 gårde og huse blev ødelagt og alle øens 26 kirker svært beskadiget. Kun tre af dem blev senere genopbygget. Blandt dem, der blev nedbrudt, var kirken i Lidt. Det inventar, der bjærgedes fra denne og fra de øvrige nedlagte kirker, blev solgt, og Ullerup kirkes regnskaber oplyser, at sognet købte klokken i Husum i 1640 for 800 Mark.

Den klokke, der i dag hænger i Ullerup kirkes høje tårn, har således i den uhyggelige katastrofenat »ringet fra havets bund« over sit ødelagte sogn.

I kirken ses i øvrigt en unggotisk bægerbladsfont fra Gotland, to fine gotiske krucifixer fra o. 1350 og slutningen af 1400-tallet samt en meget udtryksfuld romansk tympanon med to løver og et kors. Prædikestolen fra 1578 er i ungrenæssance med fint skårne mandsbuster, delvis i tidens soldaterdragter.

På kirkegården er der krigergrave fra træfningen ved Ullerup den 6. april 1849 samt monumenter over danske og tyske soldater, der døde på det lazaret, der var i landsbyen under krigen 1864.

Kirkepladsen udgør et særdeles velbevaret landsbymiljø med smukke, hvidkalkede og stråttækte huse og gårde fra 1800-tallet.

Den kloge kone på Avnbøl Mark

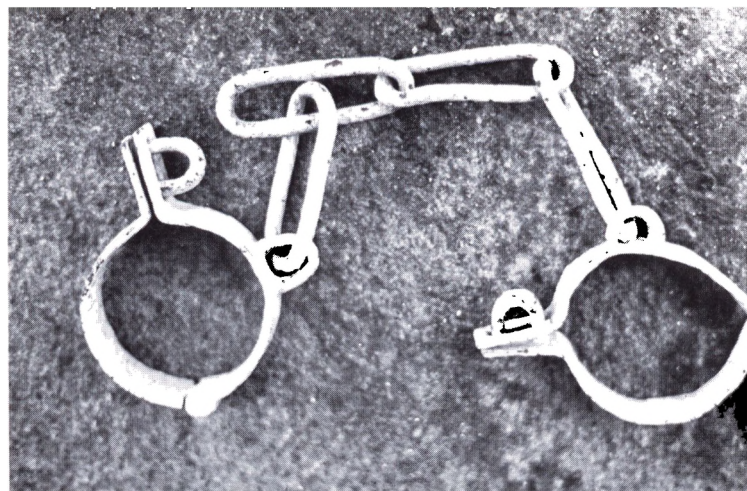
Ved sydmuren af Ullerup kirkes kor står en stor, rød og temmelig forvitret sandsten, hvor man endnu kan læse navnet Gunder Matthiesen. Den ellers udvaskede indskrift har oplyst, at hun fødtes 1743 og døde 1814, og derunder stod verset:

Hun var en tilflugt for elendige og svage,
ved råd og dåd hun letted brødres nød.
Mangfoldige begræde hendes død
og ønske: Gid hun Himlens løn modtage.

Gunder var jægerdatter fra Blans og blev tyve år gammel gift med Johann Matthiesen, der ejede Thorslykgård på Avnbøl Mark.

Hun havde åbenbart sjældne evner til at behandle sindslidende, som søgte hende i stort tal. På gården

Riffelmaleri i Ullerup kirke.

Gunder Matthiesens håndjern.

var en særlig stue indrettet til at huse patienterne, som hun beroligede med ret så skrappe midler, bl.a. solide håndjern. Særligt urolige elementer blev åreladet, idet selve blodtabet udmattede dem. Både håndjernene og åreladningsinstrumenterne opbevares stadig på gården.

Ellers var hendes behandlingsmetoder væsentlig mere humane, end det var almindeligt i datiden, hvor sindslidende ofte blot blev bundet eller låst inde. Gunder synes i vid udstrækning at have hjulpet de stakler, der søgte hende, gennem samtaler, altså en næsten moderne psykoterapi.

Gunder var en from kristen. I hvert fald er familjebibelen, hvor hendes 16 børns fødselsdage er indført med sikker hånd, meget slidt, og i Ullerup kirke hænger et riffelmaleri fra slutningen af 1700-tallet, som i følge traditionen er skænket af hende. Det er et lidt primitivt arbejde, som på den ene side forestiller den lidende og på den anden den sejrende Kristus, der sidder på jordkuglen.

At hun var en anset person, vidner ikke alene den fornemme gravsten om, men også den overlevering, som fortæller, at på hendes begravelsesdag kom to sydtyske fyrster til Avnbøl for at bede om hendes hjælp. De kom således for sent ... hvis der da overhovedet er hold i historien!

Brådeborg.

Brådeborg

I engene ved Bovrup bæk ligger voldstedet Brådeborg. I midten af 1300-tallet var ridder Jacob Olufsen lensmand på borgen, og ved Valdemar Atterdags død i 1375 var Henning Meinstorp lensmand. Allerede samme år kom borgen imidlertid i kongens fjende, grev Klaus af Holstens, besiddelse. Noget tyder på forræderi fra Meinstorps side.

Dette er den sidste sikre historiske efterretning, vi har om Brådeborg. Man må formode, at borgen endnu i nogen tid var sæde for en adelsmand, men sandsynligvis er den blevet ødelagt i begyndelsen af 1400-tallet.

Til Brådeborg er knyttet en del sagn, bl.a. skal borgen være sunket i jorden sammen med den sidste ejer, en borgfrue, som på grund af sit ugudelige levned til evig tid er fordømt til at jage hen over markerne omkring voldstedet.

Disse sagn er blevet kædet sammen med Hans Blomes enke fra Ornum, idet slægtsfejden mellem Uge'rne og Blome'rne (se under Felsted) skal have haft sit udspring i, at Poul Uge fra Avnbølgård og Hans Blome konkurrerede om Poul Uges (til Skovbølgård) vilde og skønne steddatters gunst, og hun skulle således være den egentlige årsag til den blodige strid. Hun skulle i følge sagnet have arvet Brådeborg efter Hans Blome, hvilket der dog ikke findes noget som helst belæg for i den ellers veloplyste sags akter.

Voldstedet er en afrundet, ca. 80 meter lang banke, beskyttet af en tør voldgrav på de to sider, en lav, naturlig kløft på den tredje og Bovrup bæk på den fjerde side. Anlæggets karakter tyder på, at borgen er anlagt omkring 1300, men banken er aldrig blevet undersøgt.

Indtil slutningen af 1800-tallet var den overgroet af mægtige træer, men ligger nu som en bar, græsklædt højning i dalen.

Filipsborg

Hertug Hans den Yngre havde fem sønner, som hver arvede en del af de godsbesiddelser, han havde samlet gennem sin halvtreds år lange regeringstid.

En af disse sønner var Filip, der blev hertug af Glücksborg, og som samtidig arvede godset Lundsgård i Ullerup sogn. Her havde hans far opført et »lysthus« – et mindre slot – og en avlsbygning, men da slottet var blevet svært molesteret i Kejserkrigen, besluttede Filip i 1633 at rive det ned og anvende materialerne til et nyt projekt. Det gamle Lundsgårds voldsted kan stadig ses.

Ca. en kilometer sydøst for Ullerup kirke lod han derfor opføre et nyt og langt større slot på en kunstig borgbanke, omgivet af ca. tyve meter brede grave. Nedrivningen af Lundsgård begyndte i vinteren 1633, og den 28. august 1636 indviedes kirken på det nye slot, Filipsborg, med megen festivitas. Blandt gæsterne var egnens præster, og en af dem, Anders Brandt fra Nordborg, skrev i sin kirkebog om begivenheden: »11. søndag efter Trinitatis var jeg på Filipsborg udi Sundeved, og blev samme tid og dag den nystiftede kirke indviet af hofpræsten, udi fyrstelige, adelige og borgerlige standspersoners nærværelse. Og blev samme tid et fyrsteligt gæstebud anrettet, samt og holdt et bryllup med en sadler (sadelmager) og en vaskepige.«

En gammel beretning vil vide, at slotskirkens to klokker, der hang i et tårn, kunne høres til Blans strand, ca. fire kilometer væk.

Mønt med hertug Filips portræt, 1632. Fra »Adel og hertuger på Als og Sundeved«.

Hertug Filip havde oprindeligt haft den tanke, at slottet skulle tilfalde en af de yngre sønner i hans talrige børneflokk, men det skete ikke, og det blev i virkeligheden aldrig brugt ret meget.

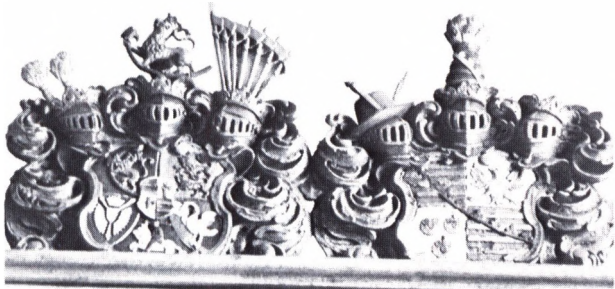
Derfor stod det tomt det meste af tiden og forfaldt stille og roligt, og inden der var gået et halvt hundrede år, blev det revet ned, bl.a. fordi man ønskede at bruge materialerne til genopførelse af avlsgården, der var blæst om i en storm.

Inden år 1700 var stort set alle spor af slottet borte, og vi ved i dag ikke meget om, hvordan det så ud, udover at det har haft tre fløje og været i to etager.

Filipsborg bestod derefter som hertugelig avlsgård til 1787, da den blev udstykket til otte gårde og 40 kåd, d.v.s. husmandssteder, på hver to eller halvanden tønde land.

Borgbanken er ca. 90 meter lang og o. 40 meter på det bredeste sted, på det smalleste vel godt det halve.

Hertug Filips og hans hustrus våbenskjolde på prædikestolen i Sottrup kirke, skåret af Claus Gabriel, 1642.

Filipsborgs stuehus set fra slotsbanken.

I den sydlige, brede del findes svage murrester, som angiver slottets beliggenhed. På den smalle del af banken, mod nord, har der sikkert været økonomi- og staldbygninger, måske to lave længer, omtrent som det – i langt større skala – ses på det næsten samtidige Frederiksborg slot. Uden sammenligning i øvrigt kan man måske forestille sig Filipsborg som et

Frederiksborg en miniature, d.v.s. en staldgade og et trefløjet hovedslot, der rejser sig direkte af den vandfyldte grav, sandsynligvis opført i nederlandsk renæssance, tidens foretrukne byggestil.

Der har aldrig været gravet i slotsbanken, som er bevokset med store, gamle træer og omgivet af den i dag næsten tørre voldgrav.

Gårdens nuværende stuehus er en gul, villaagtig bygning fra 1896, beliggende umiddelbart øst for slotstomten.

De to brødre

Om Filipborg fortælles følgende sagn:

Der boede to brødre på slottet. Den yngste rejste bort og forelskede sig på rejsen i en ung pige, som han bragte hjem til Filipborg, hvor den ældre bror stod for styret. Da den yngre bror igen var rejst, giftede den ældre sig med pigen.

Dette blev den yngre bror så fortørnet over, at han samlede bønderne, indtog slottet og lod den ældre bror tage til fange, mens den troløse brud blev spærret inde i slotstårnet. Imidlertid lykkedes det den ældre bror at undslippe, og han stormede derefter slottet for at befri sin hustru. Det mislykkedes, og den ældre bror blev skudt af den yngre, som også lod sin tidligere kæreste dræbe for derefter at lade slottet nedrive.

Til sidst delte han godset mellem sine fem væbnere, hvorved de fem omkringliggende herregårde opstod. Selv rejste han bort og viste sig aldrig mere.

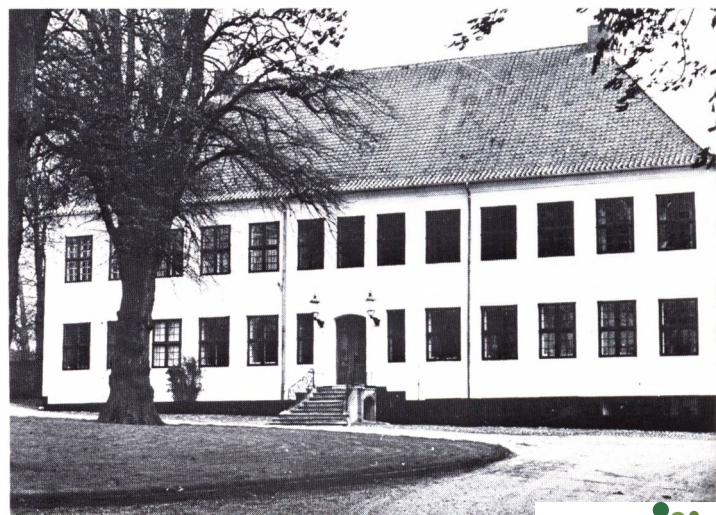
Dette sagn er sikkert en sen variant af folkevisens beretning fra tidlig middelalder om Ebbe Skammelsøn, der kommer hjem den samme dag, som hans kæreste holder bryllup med hans bror. I sit raseri dræber han derefter både broderen og bruden samt sine forældre, hvorfor han »træder så mange sti vild«. Et lignende motiv indgår også i »Gunløg Ormstunges Saga« der er nedskrevet på Island i 1200-tallet.

Ballegård

Ballegård nævnes første gang under navnet Paltzgar-den ca. 1500, og et lille århundrede senere købte Hans den Yngre den som et led i sin godssamling. 1622 arvedes den af sønnen hertug Friedrich af Nordborg.

Efter hertugens konkurs i 1667 gik Ballegård over til Ahlefeldt'erne, og ved tvangsauktionen over deres ejendomme i 1725 købtes gården af Nicolai Paulsen, hvis sønnesøn i 1789 solgte den videre til Conrad Reventlow på Sandbjerg. Han udstykkede gården og ophævede livegenskabet i 1798. hvorefter stamparcellen blev det nuværende Ballegård.

Hovedbygningen, der er et meget velproportioneret toetagers hus i senbarok, er opført 1771 af Henning Paulsen. I stuerne sidder en del oliemalede dørstykker fra opførelsestiden med landskabelige scenerier og figurkompositioner, bl.a. jagt- og hyrdemotiver, opstillinger og norske bondegårde. Eckersberg, der som dreng boede kun en kilometer fra Ballegård, skriver i sine erindringer, at han »så ofte, jeg kunne, søgte at få dem at se for at efterligne dem hjemme.« Bygningen er, med Flemming Jerks ord, »et kulturhistorisk særdeles værdifuldt vidnesbyrd om, hvorledes en slesvigsk herremand ønskede at bo ved år 1770«.

Varnæs

Varnæs sogn omfatter hele den nordøstlige del af halvøen med de to byer Varnæs og Bovrup. Landskabet er meget smukt og varieret med kuplede marker og skovklædte bakker ud mod Åbenrå Fjord i nord og Alssund i øst. Pynten Varnæshoved, der adskiller disse to farvande, stikker direkte ud mod Lillebælt.

Nær Naldtang ligger den idylliske Skovsø, helt omgivet af høje bakker. Det var oprindeligt en smal vig, der blev afskåret fra Alssund ved en naturligt aflejret »dæmning«, en strandvold.

Her lå i 12-1300-tallet en handelsplads, en såkaldt strandkøbing. Byen uddøde, da indsejlingen til noret sandede til. Det forklarer også det sagn, som siger, at kirken oprindeligt skulle have ligget mellem Skovsøen og Varnæs Vig. Sognets navn er måske også et minde herom. Johan Hvidtfeldt tyder det som »waræ-næs« (udmarks-næs), men det forekommer mig mere sandsynligt, at det har noget med »vare« (gods) at gøre. Mon ikke det skal være Vare-næs, handelsnæs?

I Tykskoven er der en velbevaret langdysse, og inderst i Varnæs Vig ligger gården Vold med et lille voldsted i haven.

I 1943 skrev F. Schmidt i digtet »Varnæs«:

*Her agre bugter i bakke, dal,
og langs med skellet gror hyld og hassel,
guldgule aks blir i tusindtal
om gylden høst så løfterigt et varsel.*

Junker Vigge på Vold

På gården Vold boede en junker ved navn Vigge. Han forelskede sig i den smukke jomfru Ida, datter af ridder Ove på Helnæs. Præsten i Løjt, pater Mathis lovede at bejle for ham, hvis han ville bygge en kirke i Varnæs.

Imidlertid ønskede den træske ridder John på Odde at få Ida gift med sin søn Kaj, og da Ove

Alssund.

Den velbevarede og velholdte gård ligger smukt ved Møllebækken, omgivet af høje, gamle træer. På gårdspladsen står en mægtig, århundredgammel lind og en såkaldt »Friedenseiche« (fredseg), plantet 1871 af gårdens daværende ejer, Asmus Boysen.

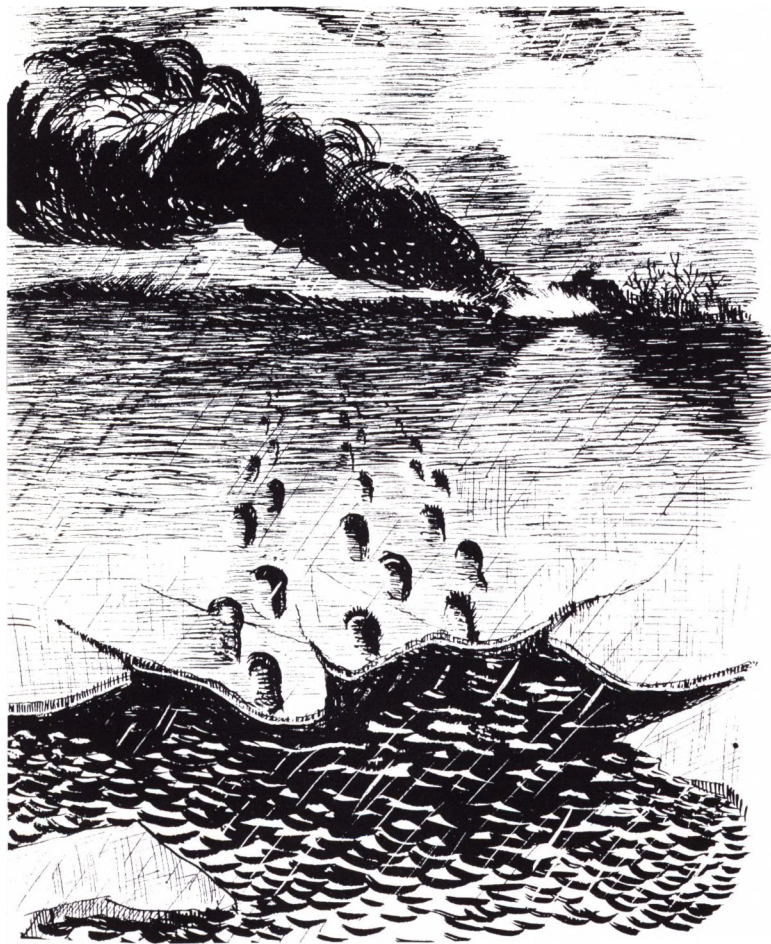
Kongens fangevogter

Blansgård ejedes 1536-1596 af fogeden Poul Magnusen, der var Christian II's fangevogter på Sønderborg slot. Hans sønner opførte 1599-1602 en fornem hovedbygning, bestående af et stenhus i to etager med yderligere en bindingsværksetage ovenpå, hvorefter de kaldte ejendommen Schönleben. I 1717 gik gården over til hertugen af Glücksborg, og i 1779 solgtes den til kronen. Efter udstykning blev den gamle hovedbygning nedbrudt 1787.

Gården, hvis stuehus er opført 1876, ligger på det gamle voldsted, smukt indrammet af store træer.

Avnbølgård

Gården tilhørte i 15-1600-tallet slægten Høk, hvorefter den ejedes af flere forskellige adelsfamiljer og hertugen af Augustenborg, inden den udstykkedes 1857. Den ganske statelige hovedbygning er opført ca. 1910.

Tegning af Arthur Tudsborg.

skyldte ham en sum penge, begik de to gamle en grim streg mod ung Vigge og skøn Ida.

Da Vigge kom til Helnæs for at få forlovelsen bekræftet, anstillede Ove sig syg, og John skulle i hans sted forestå overdragelsen.

Han lagde nu Idas hånd i Viggens og sagde: »På hr. ridder Oves af Helnæs' vegne og i følge hans udtrykkelige ønske og begæring forlover jeg herved hans datter, jomfru Ida, med dig, min søn, junker Kaj ...«, hvorved pater Mathis brød ind: »Junker Vigge, mener I?« Ridder John lod forvirret: »Ak, Gud, jeg tager fejl, – men I kender jo min mening, ridder Ove, og billiger den fuldkommen!« Dette bekræftede den

»syge«, og Vigge og præsten lod sig nøje med denne halve rettelse af »fortalelsen«.

Imidlertid indfrieede Vigge sit løfte og byggede Varnæs kirke, og da den stod færdig, sendte han bud efter sin brud, så de kunne blive viet foran alteret. Men hun lod vente på sig, og ved juletid fik han bud om, at hun inden nytår skulle giftes med junker Kaj.

Den svegne brudgom svor da, at han ville giftes med Ida i Varnæs kirke, om så det skulle koste ham hans sjæl salighed, og sammen med sin bror gik han over isen til Fyn, brændte ridder Oves gård og dræbte alle, der var i den, undtagen Ida. På vejen hjem over Lillebælt brast isen under dem, og begge anså den anden for druknet. Ida kom i land på Avernakø, og Vigge blev taget op af et skib, som bragte ham til Letland, hvor han senere møder Ida, der har taget sløret og er blevet nonne.

For at han kan blive løst fra sin frygtelige ed, får de abbedissens tilladelse til at holde bryllup på skrømt, og under beskyttelse af den mægtige grev Jastram sejler de til Varnæs, hvor de banker præsten op midt om natten og befaler ham at vie et brudepar. Først da de står foran alteret, går det op for ham, at nonnen og ridderen er Vigge og Ida.

Næste morgen finder pater Mathis en nykasted grav under et nyplanted træ på kirkegården. Her ligger Ida, der i konflikten mellem nonneløftet og kærligheden har valgt døden. På kirkegavlen hænger Viggens hjelm, som Mathis senere skifter ud med et stenhoved.

Halvtreds år senere kom en hvidskægget pilgrim til Varnæs og betroede den ny præst, at han var Vigge. For at sone sin brøde havde han i et halvt århundrede måttet vandre hvileløs omkring på jorden. Men nu var tiden gået, og han var vendt hjem. Derefter gik han op på kirkegården og lagde sig på Idas grav, hvor han døde. Præsten sørgede for, at han blev begravet ved hendes side.

I korgavlen ses stadig et stenhoved, som kaldes junker Viggens hoved. Og nedenunder står en æld-

gammel løn. I gaffen mellem stammen og en stor gren er der altid vand, selv i de tørreste somre, og om vinteren fryser det aldrig til, fortælles der.

Sagn-»romanen«, der her er gengivet i meget stærk forkortelse, findes først optegnet så sent som i 1890, og den har sandsynligvis fået sin endelige udformning af Chr. Gammelgaard. Kernen er uden tvivl lokale gård- og kirkesagn, sammenkomponeret med vandragsagn og litterært gods. Motivet med den falske trolovelse genfindes således i Gunløg Ormstunges saga, og den hvileløse vandring stammer fra sagnet om Jerusalems skomagere.

Tegning af
Arthur Tudsborg.

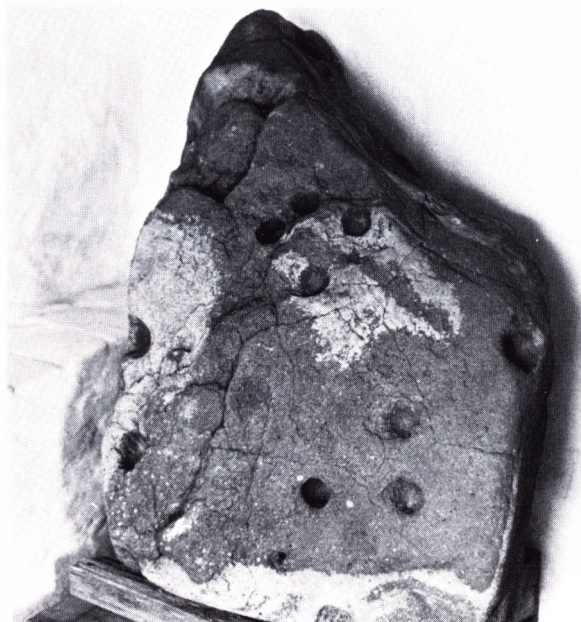

Varnæs kirke med den gamle løn.

Kirken

Kirkerummet domineres af et velskåret korbuekrucifix fra sidste halvdel af 1200-tallet og af den store gotiske fløjaltertavle fra slutningen af 1400-tallet. Dens meget udtrykfulde midterscene – Golgatha – flankeres af sidefløjens helgenfigurer. Altertavlen har, hvad der er ret sjældent, bevaret yderfløjene, som har været prydet med malerier fra samme tid som figurerne. De er dog nu næsten forsvundet.

Skålsten i Varnæs kirkes våbenhus.

Fra altertavlen i Varnæs kirke.

Ved korgavlen står et monument for sognets faldne i 1. verdenskrig. Det er tegnet af Joakim Skovgaard og udført af hans søn, Johan Thomas Skovgaard.

Syd for kirken ligger den velbevarede, stråtrækte præstegård fra 1779.

Varnæs-salmebogen

Fra 1701 til 1733 var Bertel Christian Ægidius præst i Varnæs. Han var af gammel præsteslægt og nedstammede fra Hans Tausen og Anders Sørensen Vedel.

På den tid holdtes gudstjenesten for det meste på tysk, skønt dagligsproget var næsten rent dansk. Ægidius mente, at gudstjenestesproget burde følge folkesproget, og da han desuden fandt det udvalg af salmer, som menigheden kunne udenad, noget snævert, udgav han i 1717 en dansksproget salmebog med den omstændelige titel: »En ny Psalme-Bog Som indeholder de sædvanligste Gamle Som ogsaa mange Nye Psalmer Den Allershøjeste GUD til Ære Og enhver Christen som gierne siunger og lover HERren med Psalmer Sange og aandelige Viser Til nyttelige Brug og Opbyggelse.« Indholdet var i første række oversættelser af tyske salmer samt enkelte, han selv havde skrevet.

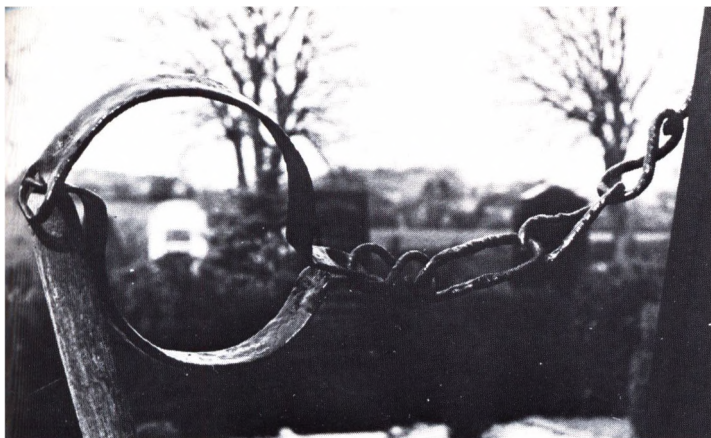
Salmebogen blev straks taget i brug i hans eget sogn, og i løbet af relativ kort tid bredte den sig i et snævert bælte tværs over Sønderjylland til Tønder, hvor bl.a. Brorson brugte den.

Der var således stort behov for denne salmebog, som udkom i mindst fire nye oplag, det sidste i 1765.

Ægidius var i teologisk forstand en overgangsfigur mellem den strenge ortodoksi og den mere følelsesbetonede pietisme. Da derfor Pontoppidans pietistisk dominerede salmebog udkom i 1740 og blev godkendt til brug i de dansksprogede menigheder i hertugdømmerne, gik Ægidius' salmebog mere og mere af brug.

Til sidst anvendtes den kun i Varnæs sogn, hvor den holdt skansen helt til 1882, 165 år efter at Ægidius havde indført den, og 117 år efter at den sidste gang var blevet genoptrykt! De eksemplarer, som på det tidspunkt endnu var i brug, var nedarvede familjeklenodier, slidte af generationers brug og ofte gået i arv ved bryllupper og lignende lejligheder.

I Den danske Salmebog findes endnu et par af de

Halsjern på klokketårnet, Varnæs.

salmer, som Ægidius oversatte til Varnæs-salmebogen. De afspejler på udmærket måde dobbeltheden i hans holdning til de teologiske spørgsmål. Den ene er en rent ortodoks salme, som sætter læren over alt:

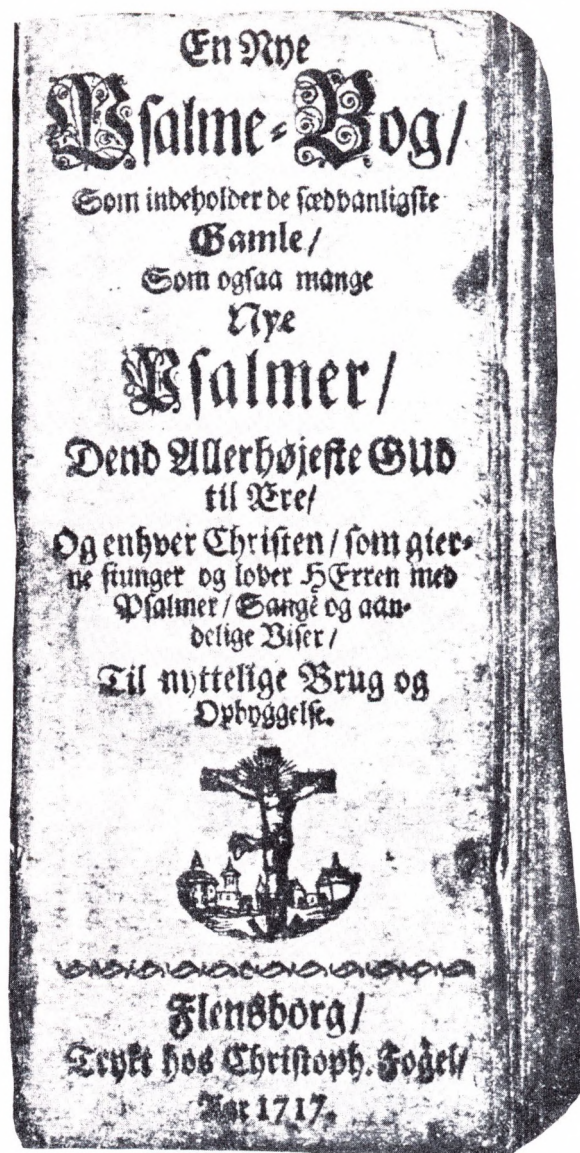
Oplad vor mund, din lov udbred,
til andagt hjertet vel bered,
forøg vor tro, klar vor forstand,
at vi dit navn ret kende kan!

mens den anden slår en tydelig pietistisk tone an:

Oh, min Jesus, dine vunder,
ja, en dråbe af dit blod
gøre kan det nådens under,
at min skade vorder god;
derfor hen til dig jeg haster,
mig for dine fødder kaster.

Varnæs birk

Et birk er en retslig enhed, som nærmest kan sammenlignes med en retskreds. Varnæs birk, der stort set omfattede det nuværende sogn, var et af de mindste i landet. Det nævnes første gang 1411 og fungerede til 1867, da det blev underlagt Gråsten amtsret. Selve retsforhandlingerne holdtes under åben himmel på en plads i Varnæs by, og den uundværlige galge stod på bakken Galgebjerg en lille kilometer mod vest.

Titelblad, Varnæssalmebogen, 1717. Fra Urban Schrøders samling.

På klokketårnet ved kirken findes stadig to halsjern, hvor mennesker, der skulle straffes for mindre forbrydelser, kunne fastgøres og stå til spot og spe for sognets retfærdige.

Den første udskiftning

Midt i Varnæs by står en genforeningssten, en skålsten – fundet i skoven ved Varnæs Vig – og en sten rejst til minde om sognets udskiftning i 1711. Det var den første fuldstændige landsbyudskiftning i Danmark.

Gårdene i Varnæs lå den gang klumpet sammen i kirkelandsbyen, mens markerne var vidt spredt over det store sogn. Det betød, at kørselen mellem gårdene og de ofte fjerntliggende agre tog uforholdsmæssig megen tid, og derfor havde varnsingerne allerede i 1680 ansøgt hertugen om tilladelse til at udskifte jorden. Skønt en sådan tilladelse blev givet, skete der ikke noget på grund af de følgende års politiske uro.

Men i 1709 bragtes sagen atter på bane, og hertugen overdrog ledelsen af udskiftningen til sin foged i Åbenrå, Heinrich von Güntheroth. Samtidig lovede han, at der ville blive givet 1500 rigsdaler til deling mellem bønderne, ligesom hver enkelt ville få tildelt et egetræ til hustømmer.

Da det nu så ud til at skulle blive virkelighed, var der en del bønder, som fik betænkeligheder ved at flytte fra landsbyens trygge fællesskab ud i ensomhe-

den på markerne, men da de ved ansøgningen havde sagt »A«, tvang hertugen dem ved et påbud til også at sige »B«, og byens jord deltes i 30 bol, d.v.s. gårdparter, på hver 34 ha. Heraf forblev de seks i byen, mens resten flyttede ud. Da de fleste bol igen deltes i to, betød det, at mange gårde kom til at ligge tæt sammen to og to som tvillinggårde. Det hjalp lidt på ensomhedsskrækken.

I løbet af året 1711 gennemførtes udflytningen og i maj næste år udbetaltes de 1500 rigsdaler, en efter datidens forhold særdeles betydelig sum.

Udskiftningen betød, at Varnæs i de følgende år oplevede en velstand, der var relativt større end nabobyernes. En lærer fra Bovrup skriver i sine erindringer fra ca. 1770, at mens gårdene i denne by virkede »næsten alle fattige«, så var det modsatte tilfældet i Varnæs: »I dagligstuen fandtes kakkelovn, stueur, chatoller, malede værelser, kort sagt, stadseligt som hos en anselig købstadsmand.«

Güntheroth blev heller ikke snydt. For sin ulejlighed fik han ret til at opkræve husleje af de beboere, der flyttede ind i de forladte gårde i Varnæs by samt en afgift af de gårde, der blev tilbage i byen. I årenes løb samlede han sig en anselig formue, som bl.a. anbragtes i Den Güntherothske Stiftelse i Åbenrå.

Mindesten i Varnæs.

Tvillinggårde i Naldtang.

Skovsøen.

Digter og samler

I en menneskealder omkring midten af forrige århundrede var Christian Gammelgaard degn i Varnæs. Han var en alsidigt begavet mand, der samlede folke-minder, studerede fuglenes liv og skrev digte. 84 år gammel skrev han i 1889 om Skovsøen, hvor han havde færdedes meget på jagt og fiskeri i sine velmagtsdage. Digtet er bemærkelsesværdigt også der-ved, at han advarer imod naturødelæggelse:

I tanken tit endnu ved dig jeg sidder
og hører fiskens plask og fugles syngekor.
Hvor ofte på dit spejl jeg haver gynget
og sjunget fro som lærken udi vår.
Ja, selv i manddoms år jeg følte mig forynget
og mærked ej, jeg nåede støvets år.
Dog skæbnens hånd, som alting kan forøde,
den er så mangen jordisk glædes grav,
den nåede også dig, din fiskerigdom døde,
min smukke sø blev lig Det døde Hav.

...

Dog mindet om dig har jeg end tilbage,
et minde lyst, som ikke mange fler,
men selv med mindet må vi afsked tage.
Farvel, du lille sø, jeg ser dig næppe mer.

Eckersberghuset i Blans.

Eckersberg

Maleren Christoffer Vilhelm Eckersberg fødtes 1783 i Blårok som søn af en landsbysnedker og en husmandsdatter. Efter moderens tidlige død flyttede familien til Blans, hvor faderen giftede sig igen.

Han kom i lære hos maleren Jes Jessen i Åbenrå, og 1803 rejste han til København for at begynde som elev på Kunstakademiet. Syv år senere drog han ud på sin store udenlandsrejse, støttet af private mæce-ner, og de næste par år studerede han i Paris på den berømte maler J.L. Davids skole. Her fik han akade-miets rokokofernis pillet af og blev i stedet indpodet klassicismens krav om enkelhed og streng natur-iagttagelse.

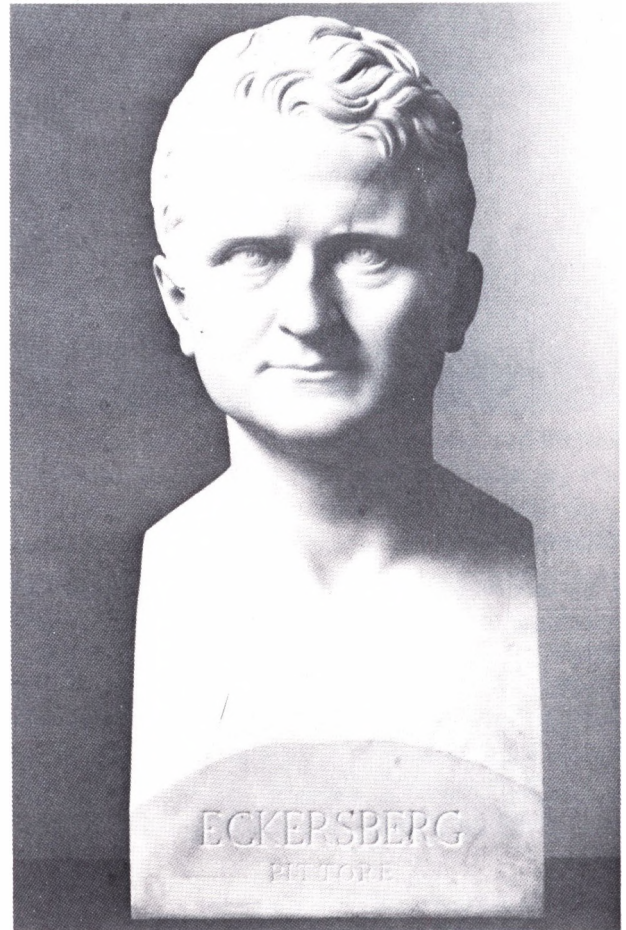
Mens Eckersberg opholdt sig i Paris, modtog han Kunstakademiets tre-årige rejselegat, som satte ham i stand til at fortsætte til Rom, hvor han udmøntede den lærdom, han havde modtaget hos David, i en lang række malerier, hvoraf især en stribe romerske prospekter – bl.a. af byens antikke arkitektur – hører blandt de bedste billeder i dansk malerkunst. Når man i dag som dansker går rundt i den italienske hovedstad, kan det være svært ikke at føle sig ledet af Eckersbergs (og hans senere elevs) motiver.

To store danske kunstnere portrætterede hinanden i Rom. Herover Eckersbergs maleri af Thorvaldsen (1813) og til højre Thorvaldsens buste af Eckersberg (1816). Kunstakademiet og Thorvaldsens Museum.

Efter hjemkomsten blev Eckersberg 1818 professor ved Kunstakademiet, og som sådan fik han stor indflydelse på den unge malergeneration, som han oplærte i det krav om iagttagelse og naturtro gengivelse parret med streng komposition og en stram, næsten asketisk farveholdning, som han selv havde lært hos David. Som kunstpædagog fik han enorm betydning, og blandt hans elever var nogle af de bedste malere i dansk guldalderkunst: Marstrand, Købke, Constantin Hansen, Melbye, C.F. Sørensen, Frøhlich, Rørbye, Gertner og Danckwart Dreyer.

Hans pædagogiske metode var ret så autoritær, og der skulle gå næsten et halvt århundrede efter hans død i 1852, inden Skagensmalerne og symbolisterne

(bl.a. Willumsen) frigjorde dansk malerkunst fra Eckersbergs efterhånden noget snærende bånd.

Da Asger Jorn i 1963 fik tildelt Eckersberg-medaljen, afviste han at modtage den, »simplenhen fordi jeg ikke kan døje Eckersberg!« Han tilføjede: »Jeg vil ikke være med til at genoplive den autoritære mentalitet, som Eckersberg stod og stadig står for. Jeg synes, han er en temmelig fantasiløs herre med alle sine systemer.«

Rostrup Bøjesen tilføjer: »Det siger måske trods alt lidt om Eckersbergs livskraft, at man så mange år efter vil gå så stærkt i rette med ham.«

I sine store figurkompositioner, bl.a. albertavler og historiske billeder, kan Eckersberg virke både tør og meget akademisk, for ikke at sige rent ud kedelig. Men i de bedste af hans portrætter (hvor han supplerede den ikke alt for rigelige professorgage!), i landskaberne og især i skibsbillederne, viste han sig ikke alene som den fænomenale iagttager, men også som en dybtborende kunstner. Han formåede at skildre et menneskes psyke i de ydre træk, og han kunne forene et landskabs hele rum og karakter med lyset, luften og skyerne over det.

Ved hans fødested i Blåkrug er der rejst en mindesten, og på det hus i Blans, der udpeges som hans barndomshjem, selv om det nu nok er fornyet siden, sidder en mindetavle for »den danske malerkunsts fader«, som man lidt højtravende har kaldt ham. I sandhedens interesse skal det siges, at der havde været udmærkede malere i Danmark længe før Eckersberg.

Eckersbergs metode

I 1828 malede Eckersberg billedet af »Det russiske linjeskib »Asow« og en fregat til ankers på Helsingør red«.

Skibet passerede i juli måned Øresund på vej syd- over efter at have deltaget i et søslag i Middelhavet. Mens det lå for anker ud for Kronborg, sejlede han flere gange omkring det og tog skitser.

Niels Winkel har beskrevet hans arbejdsmetode:

»Først låner han konstruktionstegninger til et linjeskib og en fregat hos Pihl på konstruktionskammeret (på Orlogsværftet), derefter kopierer han disse set fra siden og agterfra. Siden laver han en grundplan over skibenes placering set oppefra. Det tager de sidste 14 dage af august måned.

Den første september noterer han i sin dagbog, at han har påbegyndt optegningen af skibene på det endelige maleri. Han indfører nu skibene i et linjeperspektiv.

Nu skal formen gøres plastisk. Formen er afhængig af solens højde, han vælger den til ca. kl. 13, og derefter former han lys og skygger med solens indfaldne lys.

Nu har vi linjen og skyggen på plads, så nu er det tid til at trække malerkassen frem og bestemme den ideelle palet (farveholdning). Eckersberg havde ikke nær det farvevalg og de pigmenter, vi har i dag. Intense farver fandtes kun i et lille udvalg, så forudsætningen for en logisk kolorit var afhængig af, hvilke farver han bestemte sig for til det enkelte motiv. I Asow-billedet er blå dominant – så for at gøre den blå farve rig og varieret, bruger han i detaljen, f.eks. i vandet, rosa-gule og grå toner lagt i bølgernes høj-

Eckersberg: »Asow«. Statens Museum for Kunst.

lys. Alt efter hvor tæt han varierer sine detaljer, kan han få sin blå farve varieret i det uendelige, og dog skabe balance i farven.

Nu har vi fået beskrevet linje-, skygge- og farveperspektivet i billedet, aspekter, der har sin forudsætning i samtidens videnskabelige verdensbillede. Men på Eckersbergs tid som kunstner stillede man krav om endnu et perspektiv – luftens påvirkning af landskabet – det at damp og støv svækker farvens intensitet aftagende mod horisonten. Ser man på himlen og havet, er intensiteten i farven størst i male-riets forgrund, inde i maleriet har luften svækket farven.

Billedet er altså ordnet efter klare regler, og denne lovmæssighed har kunstner og betragter nu til fælles, når de aflæser maleriet.

Den 17. december 1828 er Asow-maleriet afsluttet. «

Det er egentlig fantastisk, at resultatet af så mange spekulationer og så megen konstruktionsmatematik alligevel bliver så frisk og levende!

Frits Clausen

Jacob Kronika har givet dette billede af ham i skolegården i Flensborg:

»Jeg mindes fra drengeårene »tykke Frits« – det hed han allerede dengang – fra Åbenrå. Hele skolen vidste, at han var dansk. Og Frits lagde an på, at hele skolen *skulle* vide dette. Jeg har set få, der med så åben pande og ubøjelig fasthed i en prøjsisk-tysk-slesvig-holstensk skole til enhver tid i enhver situation har bekendt dansk kulør som skolekammeraten Frits Clausen. Han brød sig ikke spor om prisen og om mulige konsekvenser. Stod han ene mod alle, mod en kæmpeflok, så demonstrerede han »erst recht« (først rigtig).«

Frits Clausen blev født i Åbenrå 1893. Efter skolegang i Flensborg og deltagelse i 1. verdenskrig, hvor han tilbragte en tid i krigsfangenskab i Rusland, tog han lægeeksamen i København, men vendte tilbage

til Sønderjylland og blev læge i Bovrup i 1924. I de følgende år var han en populær familjelæge, der også tog særdeles aktivt del i sognets liv, bl.a. som formand for ungdomsforeningen, ligesom han rejste en del omkring både i Nord- og Sydslesvig og holdt foredrag i danske foreninger.

Samtidig havde han politiske ambitioner. Han var medlem af det konservative folkeparti og håbede på en stor karriere, som dog udeblev, og i 1931 sluttede han sig til det danske naziparti, DNSAP, hvor han to år senere blev partifører.

Partiet fik dog ikke mange stemmer, og kun på sin hjemegn kunne han præstere høje stemmeprocenter. Ved folketingsvalget i 1939 var DNSAP således langt det største parti i Bovrup og det næststørste i Varnæs. Til sognerådsformand Peter Agertoft sagde Frits Clausen: »Hvis jeg kunne føre min agitation lige så grundigt i det øvrige land som her på egnen, så ville mit parti få en betydelig indflydelse og med årene magten her i landet.«

I 1939 blev han indvalgt i Folketinget, og efter 9. april regnede han med regeringsmagten. I november 1940 havde han i forbindelse med et stort møde i Forum og en demonstration ved Den lille Hornblæser i København forberedt magtovertagelsen, men storpolitiske forviklinger, herunder de krav, som den sovjetiske udenrigsminister Molotov stillede under et besøg i Berlin, forhindrede dette. Herom fortælles i bogen »Jacob Kronika beretter«.

Alligevel havde den tyske regering tilsyneladende ikke helt droppet tanken om en nazistisk regering i Danmark under hans ledelse, idet Hitler i februar 1942 udtalte, at »i Danmark har vi efterfølgeren (for kongen) – det er Clausen!«

Valget i marts 1943 blev dog et eklatant nederlag for den talentløse danske nazisme og for Frits Clausen personlig, idet stemmetallene tydeligt viste, at han kun havde en forsvindende del af befolkningen bag sig. Han indså selv, at han var færdig i dansk politik, og et halvt år senere meldte han sig som

Digteren Valdemar Børdam har skrevet Digte i den Fritz Clausenske Presse.

Davids Harpespil spreder Kong Savls Tungvind

Tegning af Jensenius i »Bløksprutten«, 1941.

frontlæge i Waffen-SS. Her gjorde han tjeneste nogle få måneder, inden han vendte hjem og nedlagde hvervet som partifører.

Ved befrielsen blev han arresteret og anbragt i Fårhuslejren (den tidligere Frøslevlejre), men døde to år senere, inden hans sag havde været for retten.

Frits Clausen var i virkeligheden bundnaiv og fattedes ethvert politisk format. Når han blev til mere end en dårlig vittighed, skyldes det, at han trådte frem i netop den bestemte politiske situation, hvor han kunne bruges. Men den joviale og lokalt populære doktormand var på ingen måde uskyldig. Han lod sig bruge og mente sig i sin selvoverturdering kaldet til at »frelse« Danmark.

Bag ham stod ikke alene det tyske parti og værne­magten. Der stod også særdeles magtfulde hjemlige

kræfter, bl.a. folk fra industrien og storlandbruget og andre, som troede, at den nazistiske »nyordning« ville betyde en gevinst, både økonomisk og politisk. Først og fremmest regnede man med en radikal høj­redrejning af samfundet og dertil del i det rov, Hitler havde stillet i udsigt efter nedkæmpelsen af Sovjet­unionen.

I den tendens til overbærenhed med og forståelse for personen Frits Clausen, der har været på mode i de senere år, må man ikke glemme, at den politiske bevægelse, han var eksponent for og på dansk grund leder af, var et udslag af den mest menneskefjendske ideologi, der er set i verdenshistorien.

Hvis man derfor finder Frits Clausens virke undskyldeligt, så er man meget tæt på også at acceptere nazismen og alt dens væsen.

Til venstre: Gammel Egegård.
Herover: Rocaille på præstegårdens jordør (rokoko).
Herunder: Sidealtertavle, Felsted kirke.

Felsted

Byen, der kun har 5-600 indbyggere, er hovedby i Lundtoft kommune.

Kirken er opført i romansk tid, sandsynligvis kort før 1200. Murene er stort set oprindelige, hvilket bl.a. ses af de små højtsiddende vinduer i nordsiden. Det mønstrede tag i flerfarvet tegl stammer fra tysk tid.

En del katolsk kirkeinventar er bevaret, først og fremmest den smukke sengotiske sidealtertavle med en fint skåret Madonna og fire helgeninder. Desuden findes en tredelt gotisk altertavle og en sengotisk krucifixgruppe fra begyndelsen af 1500-tallet.

Præstestolen fra 1624, der står i koret, viser, at området den gang var sprogligt delt. Den lange indskrift er på både dansk og plattysk.

Den fine gamle præstegård, der ligger nordvest for kirken, er et meget velproportioneret rokokoanlæg med stråtag, opført 1787.

Ved Gammel Egegård står en mægtig, mere end 700 år gammel eg. Det er et såkaldt brandtræ, d.v.s., at folketroen fortæller, at hvis træet fældes eller uddør, brænder gården. Den kendte forkæmper for danskheden i Sønderjylland, M. Mørk Hansen, der var præst i Felsted fra 1850, og indtil han blev udvist 1864, udplantede senere en aflægger fra dette træ ved talerstolen på Skamlingsbanken.

Døbefonten

Døbefonten må være en af de ældste i landet, sandsynligvis fra 1. halvdel af 1100-tallet. De grove, fladhuggede relieffer, som pryder den, viser, at vi befinder os i overgangstiden mellem vikingetidens fribondsamfund og den feudale riddertid.

På fonten ses et veritabelt vikingskib med fire mand i, to ryttere med fane, en stående mand med et spyd, to hunde, en lilje og et noget udvisket »gribedyr«. På foden er udhugget fire grove menneskehooveder og nogle meget flade dyrefigurer.

Vikingskibet er symbol på bondeledingen. Hvert sogn stillede et antal skibe til kongens leding, altså til krigsflåden. Spydet og øksen var bondehærens bevæbning, og »gribedyret« er et af de mest anvendte stilelementer i vikingetidens kunst.

Modsat er ryttere med fane feudaltidens riddere, der netop i kortstogstiden (årtierne efter 1100) trængte frem fra Tyskland og Flandern, liljen er et fransk ridder- (og senere konge-) symbol, og hundene var riddersnes trofaste følgesvende på jagt og i krig.

Netop i disse årtier befæstede den unge tyskorienterede Knud Lavard – en af de første »europæiske« riddere på dansk grund – sin magt som hertug i

Fra døbefonten i Felsted. Øverst: Vikingskib. I midten: Ridder med fane og lilje. Nederst: Spydmand, to hunde og en hjort.

Slesvig i voksende modsætning til det gamle bygdesamfund, som den aldrende kong Niels og hans søn Magnus Gode stod for.

Alene de to rivalers (Knuds og Magnus') tilnavn fortæller om skismaet imellem dem. En gode var oprindelig en hedensk præst, men i 1100-tallet mistede betegnelsen sin religiøse betydning og blev bondesamfundets eneste embedsmandstitel. Embede kommer i øvrigt af »ombud«, d.v.s. at man bliver pålagt og påtager sig en tillidspost. Goden var leder af bondeledingen i krig og af tinget i fredstid. I det hele taget synes hans opgave i første række at have været at vogte over og værne tingets orden og ret, d.v.s. forsvare den gamle samfundsorden.

Lavard er en afledning af det oldnordiske ord »leve« (brød) og betyder egentlig »brødgiver« (sammenlign »hlewagastiR« på guldhornsindskriften). Det er det samme ord som det engelske »lord«, herre, hersker. Man siger jo endnu: at tage nogen i sit brød, hvilket vil sige at ansætte nogen, at være over nogen, at kunne befale over nogen.

Felsted-fonten synes at være et monument over sammenstødet mellem den gamle og den ny tid omkring 1130, hvor modsætningerne mellem Knud Lavard-fløjen og Magnus Gode-fløjen var sylespids. I januar 1131 dræbte Magnus sin rival i Haraldsted skov på Sjælland, og tre og et halvt år senere faldt han selv ved Fodevig i Skåne. Efter godt 25 års borgerkrigsagtige forhold i landet (1131-1157) blev det Knudsslægten, der vandt, og Knud Lavards søn, Valdemar den Store, besteg den danske trone.

I Danmarkshistorien, formet og præget af Saxo, der var ansat hos Valdemars førstemand, biskop Absalon, har Magnus fået ry som en stimand og morder, mens Knud Lavard er blevet fremstillet som en helgen og et ridderligt forbillede for ungdommen helt op i vore dage. Det er nok yderst tvivlsomt, om samtiden delte denne firkantede opfattelse.

Skatteligning i Felsted

Lærer J.H. Jensen, Skovbøl, der gennem mange år var sognerådsformand i Felsted, fortæller i sine erindringer (lidt forkortet):

»I kommunen boede der en ditmarsker – vi siger Peters –, som en dag havde været i Åbenrå og var blevet fuld. I rutebilen hjem gav han sig til at forulempe pastor Mikkelsen, der også var med, med upassende og gudsbespottelig tale. Da de begge var stået af i Felsted, fulgte han efter ham og fortsatte i samme sprog. Det rygtedes jo, og folk tog ham det ilde op. Sådan ville de ikke have deres sognepræst behandlet.

Ved skatteligningen, der fandt sted kort efter, kom de fleste aldersrentenydere efter skøn til at betale af 50-300 kr. Med en ligningsprocent på godt 5 blev det en årlig skat på fra 3 til 15-20 kr.

Da vi kom til Peters, og jeg foreslog at sætte ham til de sædvanlige 100 kr., blev jeg mødt med et kor af modsigelse. Det skulle han ikke have lov til at slippe med, når han bar sig sådan ad. Enden blev vist, at han blev indlemmet i 300 kr.s gruppen. Da manden modtog sin skatteseddel, blev han »aufgeregnet« og begav sig sporenstregs op på sognerådskontoret. Vi skulle ikke holdes i uvidenhed om, hvad han tænkte om os.

Han var dog ikke kommen langt i sin udredning, før Griepentrog (sognerådets kontormand) afbrød ham: »Do gær jo å drikke dæ fuld – å så øfe do ætte e præst. Do må da ku indse, te så ka do et slep mæ å betal a hunne krone.«

»Logikken« i denne udtalelse virkede fuldkommen afvæbnende. Peters faldt ned og luskede ud som en våd hund.«

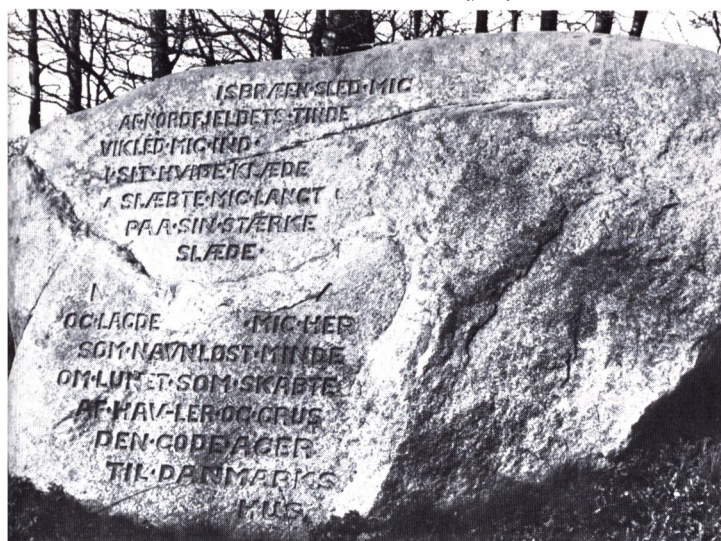
J. H. Jensen iler dog med at forsikre, at den form for ligning ikke var almindelig – heller ikke i Felsted!

Væbnerfejden

Skovbølgård nævnes første gang 1523, da den tilhørte slægten Uge, som i slutningen af århundredet var part i en blodig slægtsfejde.

Gårdens ejer, Poul Uge, kom i strid med sin nabo på den anden side sogneskellet, Hans Blome til Ornum i Varnæs sogn, og da Uge den 1. juni 1589 besøgte Ornum, lod Blome ham skyde ned efter en jagttur. Årsagen til drabet kendes ikke, men et sagn, som næppe har noget på sig, vil vide, at Blome havde ægtet Uges steddatter, og at Uge nægtede at udbetale hendes medgift.

Vandreblok ved Åbenrå-Sønderborg-vejen.

Gården Ornum i dag.

Liget blev ført til Skovbølgård, hvor det lå i næsten otte uger (!), mens Uge-slægten ventede på et forligstilbud fra Ornum. Dette kom imidlertid ikke, og endelig den 24. juli blev Poul Uge begravet i Felsted kirke.

Ved denne lejlighed trådte den dræbtes fætter, der ligeledes hed Poul Uge (begge opkaldt efter en fælles bedstefar), til Avnbøllund i Ullerup sogn frem og udtalte, at Hans Blome var en nidding, d.v.s. en æreløs forbryder, som det ville være en god gerning at dræbe. Sagt med andre ord: Uge-slægten erklærede Hans Blome fredløs. Han rejste derfor til Mecklenburg, men to år efter, i sommeren 1591, vendte han tilbage til Ornum med sin hustru, som kort tid efter fødte en søn.

Til hans barnedåb den 5. september var hele egnens adel indbudt, men kun Blomes nærmeste slægtinge mødte. Det blev familien så fortørnet over, at mændene red til Avnbøllund for at kræve Poul Uge til ansvar. Da han ikke var til sinds at slås ene mand med dem alle, nægtede han at forlade gården. Ugen efter mødte Hans Blome og hans følgesvende atter op, men denne gang var Poul Uge ikke hjemme.

De vendte derfor tilbage sent samme aften, hvor de sneg sig ind på gårdspladsen og gjorde anskrig samtidig med, at de forsøgte at stikke ild på gården

ved at skyde brandpile op i stråtaget. Imidlertid havde Poul Uge stillet sig i et vindue med ladte skydevåben, og da han så to skikkelser mod en lys mur, skød han og ramte dem begge. Den ene var dræbt på stedet. Den anden var Hans Blome, som døde samme nat. Hans mænd bragte begge de ramte med, da de flygtede fra Avnbøllund efter skyderiet.

Poul Uge skrev nu til kongen, den unge Christian IV, og fortalte i detaljer alt, hvad der var sket. Han lagde ikke skjul på, at han personlig havde dræbt Hans Blome, og tilføjede, at havde han den nat vidst, at der var flydt blod, ville han være ilet efter de flygtende og have dræbt dem til sidste mand!

Christian IV svarede ved at udsende breve til sine lensmænd om, at Poul Uge var i kongens fred, og hvis nogen ønskede at stille ham til ansvar, skulle det ske ad rettens vej. Så vidt vides, skete dette ikke.

Få måneder senere solgte Poul Uge Avnbøllund til hertug Hans i Sønderborg for 7500 daler og en guld-kæde til sælgerens datter. Og otte dage senere solgte Hans Blomes enke Ornum til amtmanden i Åbenrå, Kai Rantzau, som fem år efter lod den gå videre til hertugen af Gottorp.

Hvad der blev af Hans Blomes familie, vides ikke, men Poul Uge blev endnu nogen tid boende på Avnbøllund, og sagnet fortæller, at han blev dræbt i sin seng af en kok.

Skovbølgård

Skovbølgård overtoges af den (først) dræbte Poul Uges enke Magdalene Rathlau og deres to sønner. Hun boede der endnu i 1616 sammen med sønnen Klaus, der var ungkarl.

Han solgte i 1622 gården til den hensynsløse bondeplager Jesper von Buchwald, som under Kejserkrigen (1625-28) fraterniserede med fjenden, uden at det dog kunne redde hans gods fra svære ødelæggelser.

Skovbølgård.

Efter i nogen tid at have været ladegård under Søgård kom Skovbølgård efter tvangsauktionen over Ahlefeldt'ernes gods i 1725 på borgerlige hænder. Den kendteste ejer i 1700-tallet var justitsråd Christoffer Trogilius Koch, som med stor ihærdighed modarbejdede bondereformerne i slutningen af århundredet. Bl.a. var han en nidkær forsvarer af livegenskabet.

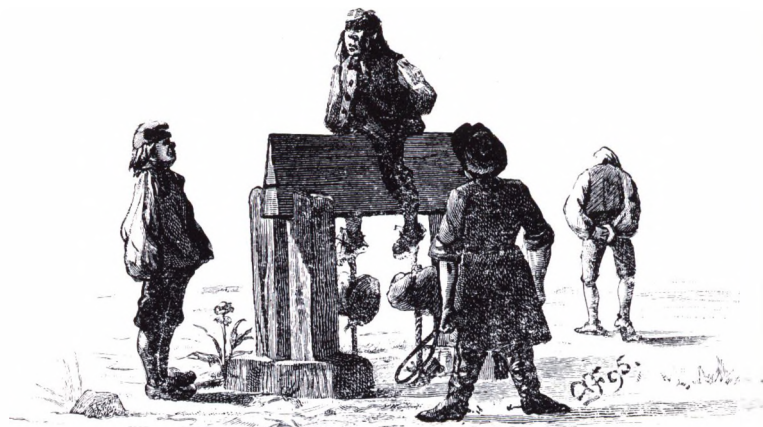
I 1822 blev gården solgt til den norskfødte skibsrørsøn Johan Georg Kittel, som havde vundet en så betydelig lotterigevinst, at han kunne købe det lille gods. Alligevel var hans økonomi så stram, at han måtte leje en del af hovedbygningen ud til orgelbyggerfirmaet Marcussen og Reuter i Åbenrå, som bl.a. samlede og afprøvede orgelet til Frue Kirke i København på Skovbølgård. Desuden var der indrettet brændevinsbrænderi i kælderen.

Trods sin norske oprindelse blev Kittel en ivrig talsmand for tyskheden, ligesom han støttede hertug Christian August af Augustenborg, der i øvrigt ofte var gæst på Skovbølgård. Fra 1841 var han stænderdeputeret i Slesvig for godsejerne, og under Treårskrigen gjorde en af hans sønner tjeneste i oprørshæren. Selv var han alt andet end vellidt af den over-

vejende dansksindede befolkning, og under krigen blev han arresteret og interneret i København. Efter 1850 vendte han tilbage og genoptog sit arbejde i Stænderforsamlingen, hvor han senere blev vicepræsident.

Kittel blev boende på gården til 1875, da han flyttede til Flensborg, hvor han døde 91 år gammel i 1888. Gården er stadig i slægtens eje.

Hovedbygningen opførtes af C.T. Koch i 1765 som et fint og velproportioneret anlæg i rokokostil på det middelalderlige voldsted, hvor tidligere slægten Uges borg må have ligget.

En Bonde rider Træhesten.

Tegning af Achton Friis i »Holger Danske«, januar 1910.

»Gale Petersen« på Ladegård

Ladegård oprettedes som avlsgård under Søgård ca. 1550 ved nedlæggelse af landsbyen Vårbjerg.

Gårdens kendteste ejer var Andreas Petersen, der overtog den i 1760. Hans ekcentriske livsførelse gav anledning til megen folkesnak, og bl.a. blev det fortalt, at han en gang væddede med en anden mand om, hvem af dem der hurtigst kunne æde 100 rigsdaler. Petersen vandt ved at sætte en hundredrigsdalerseddelt til livs på et stykke smørrebrød!

Ladegård.

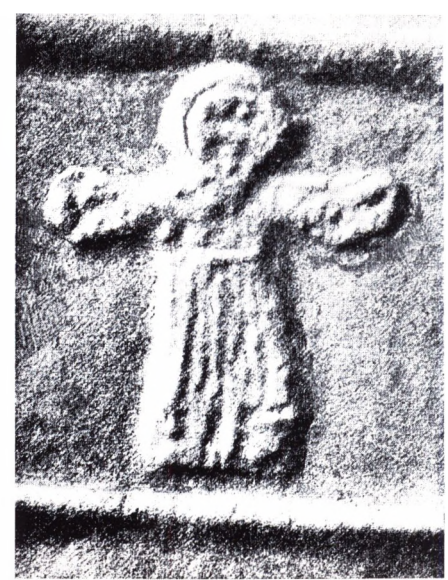
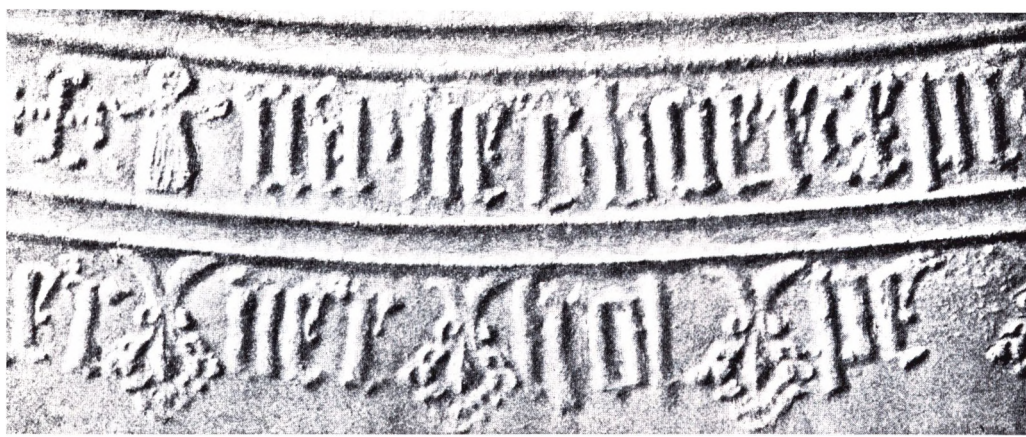

»Gale Petersen«, som han kaldtes, var en ondartet bondeplager, der piskede sine fæstere og drev dem til hoveriarbejdet. For de mindste forseelser blev de kastet i hullet, eller han lod dem ride på træhesten en hel nat igennem. Ligeledes kunne han finde på at tage gården fra en fæstebonde, som ikke var ham til pas i et og alt.

Til sidst blev det dog bønderne for meget, og de indklagede ham for overretten på Gottorp. Efter sagnet skal Petersen have søgt at hindre dem i at få en sagfører ved at holde et gevældigt gilde for alle advokater i Slesvig, men uheldigvis for ham havde han glemt en gammel prokurator, som derfor påtog sig at føre bøndernes sag – og vandt den!

Hans livsførelse var meget dyr, og flere gange solgte han jord fra for at rejse kontanter, men til sidst måtte han overlade Ladegård til sin bror, der åbenbart ikke var meget bedre. Også han måtte gå fra gården og døde i følge overleveringen som tigger.

Hovedbygningen er et langstrakt, bredt og ganske velproportioneret hus, opført af »Gale Petersen« ca. 1770. De vældige avlsbygninger fra sidste århundrede brændte efter luftkampe mellem den 18. og 19. august 1942, men er senere genopført i stort set uændret skikkelse.

Sankt Hjælper i Kværs

I det tømrede klokketårn fra 1815 vest for Kværs kirke hænger to klokker fra dette århundrede og en fra middelalderen. Denne sidste har et lille relief, der forestiller en mand i en lang kjortel og med udbredte arme. Han er tydeligvis korsfæstet. Ved siden af den lille figur, som kun er godt fem cm høj, står en indskrift i gotiske minuskler, som oplyser, at klokken er støbt til Kliplev kirke i 1472.

På den måde får vi også at vide, hvem den lille figur forestiller. Det må være den Sankt Hjælper, som opbevaredes i Kliplev kirke, og som folk valfartede til i stort tal. Man kan måske forestille sig, at det lille relief i Kværs i virkeligheden viser det pilgrims-tegn, som solgtes til de fromme tilrejsende i Kliplev, og som de bragte med sig hjem som tegn på, at de havde været på stedet. Altså i virkeligheden en middelalderlig turistsouvenir, som man tillagde magisk eller undergørende kraft.

Men hvorledes Kliplev-klokken er havnet i Kværs, kan der desværre ikke siges noget om.

Nicolaj Andersen

94 Sprogforskeren og digteren Nicolaj Andersen (1862-1919) blev født i landsbyen Svejstrup. Han studerede

Indskriften og figuren på klokken i Kværs. Fra Ulldal: »Danmarks middelalderlige kirkeklokker«.

matematik i Tyskland, men vendte 1888 tilbage til Sønderjylland og blev medarbejder ved »Flensborg Avis«. Efter nogle år i forsikringsbranchen blev han 1900 sekretær i Sprogforeningen og var under 1. verdenskrig redaktør af dagbladet »Heimdal« i Åbenrå og som sådan en af H.P. Hanssens nærmeste medarbejdere.

Nicolaj Andersen (HSS).

Nicolaj Andersen var en betydelig sprogforsker, hvis speciale var hjemegnens dialekt. I sin væsentligste sproghistoriske afhandling, »Den musikalske accent i østslesvigsk« (1897) påviser han, at det østsonderjyske folkemål har en stigende og faldende ordtone ligesom svensk og norsk, hvad der tyder på, at det har bevaret et accentsystem, som oprindeligt var fællesnordisk.

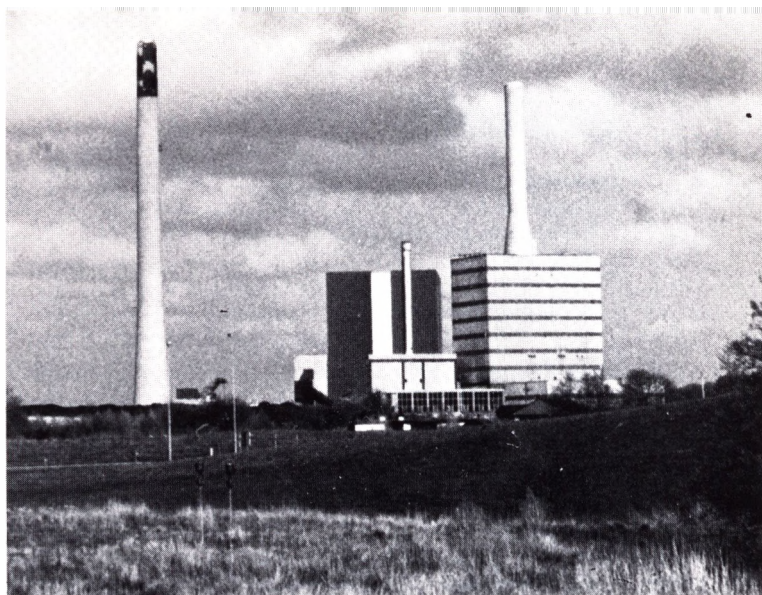
Han skrev en lang række fortællinger og digte på Felsted-mål, hvor han med megen lune skildrede sin hjemegns mennesker, som i dette vers:

Laans Juhle gik de'hjemm' omkring
o' doost' som manne and'e,
va snurre så'ndt i manne ting,
i manne ting fo'stand'e;
o' i hans bryst de brændd en bra'nd
så hedd som helveds pin' o'
vel sawt o' saleher ebla'nd
fo' Minå Moltsens Linå.

Enstedværket

Sønderjyllands Højspændingsværk, Enstedværket, ligger ud til Åbenrå Fjord tæt ved hovedvej 10. Det blev taget i brug i 1958 og er senere udvidet flere gange, senest med den store sektion 3, der indgik i driften i 1979.

Højspændingsværket stiftedes som et andelsselskab i 1922 og havde i de første årtier et kulfyret kraftværk på Åbenrå havn. Det er stadig i drift, dog nu ombygget til olie.

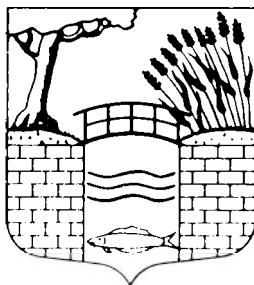
Enstedværket fra vest.

Værkets forskellige anlæg forsynet hele Sønderjylland og enkelte tilgrænsende områder med strøm, og det har en samlet maximeffekt på 903 MegaWatt. Det er tilsluttet det internationale el-forsyningsnet.

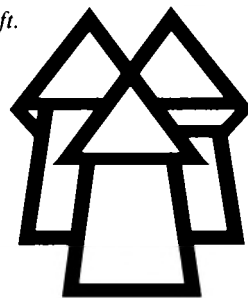
Enstedværkets havn har den største vanddybde af alle danske havne, 18 meter. Det betyder, at fuldtlastede tankskibe på op til 150.000 tons kan lægge til kaj her. Kulhavnen er Nordeuropas største, og oplagspladsen på 6,5 ha kan rumme én million tons kul.

Med sine mægtige firkantede kedelblokke og de op til 182 meter høje skorstene virker Enstedværket som en gigantisk skulptur, der kan ses over store dele af landsdelen.

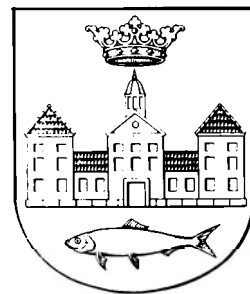
Broager.

Lundtoft.

Gråsten.

Indhold

Sundeved	5	Dybbøl	49
Byggeskik	5	Krigen 1864	50
Herregårde og nationalitet	6	I forreste linje	52
Krigsminder	7	Her kæmpede løjtnant Anker	54
Jernbaner	7	Grav ved grav	57
Oversættelse af stednavne	8	Det prøjsiske monument	57
Sundeved-sangen	8	Frem af dem stod folket	57
Langs Flensborg Fjord	9	»På Dybbøl skanser«	60
Samarbejde med Gestapo	11	Kongeskansen	61
Kronika	14	Dybbøl mølle	61
Kampen ved Høkkerup	15	Den ukendte soldat	62
Koldmose	16	Dybbølstenen	63
Holbøl kirke	16	Sottrup	64
Rinkenæs	17	Sandbjerg	65
Seier	18	Stovgård	68
Den gamle kirke	18	Nydam-båden	68
Reformatoren fra Benniksgård	19	Storskoven	69
Buskmose	20	Nørremølle	70
Den Rinkenæs præst	21	H.P. Hanssen	70
L.P. Christensen	22	Lei-bevægelsen	72
Gråsten	23	Ullerup	72
Slottet	24	Den kloge kone på Avnbøl Mark	73
Slotskirken	27	Brådeborg	74
Hertugen og arbejderne	27	Filipsborg	74
A.D. Jørgensen og de »fyrretyve fortællinger«	28	De to brødre	76
Paludan-Müllers ensomme kamp	30	Ballegård	76
Kiding	30	Kongens fangevogter	77
Mackeprang	31	Avnbølgård	77
Fiskbæk	32	Varnæs	77
Broager	32	Junker Vigge på Vold	77
Broager kirke	32	Kirken	79
Seks tusind unge sønners liv –	35	Varnæs-salmebogen	80
Heksen i præstegården	35	Varnæs birk	81
Provst Karstensen	36	Den første udskiftning	82
Smølvold	37	Digter og samler	83
Teglværker	37	Eckersberg	83
Egersund	39	Eckersbergs metode	85
Egersund-malere	40	Frits Clausen	86
Bageren fra Dynt	40	Felsted	88
Motten i Skelde	42	Døbefonten	89
Skeldegård	43	Skatteligning i Felsted	90
Julemandens bror	43	Væbnerfejden	91
Nybøl	44	Skovbølgård	92
Graven i Bøffelkobbøl	45	»Gale Petersen« på Ladegård	93
Frimenigheden på Sundeved	46	Sankt Hjælper i Kværs	94
En tvangsauktion	47	Nicolaj Andersen	94
Nybøl vandmølle	47	Enstedværket	95
Holbæk	49		

H.E. Sørensen, f. 1940. Lærereksamen 1964. Siden 1965 ansat i Skærbæk, Sønderjylland. Har udgivet adskillige bøger om rejser, historiske emner og samfundsproblemer. Deltager ofte i den aktuelle debat.

Sundeved

Sundeved er rigt på historiske og kulturelle minder. Navne som Dybbøl, Gråsten, Nydam og Hokkerup vidner om afgørende begivenheder. Her har billedkunstnere, forfattere og politikere som H.C. Andersen, Eckersberg og H.P. Hansen levet og virket. Her fortælles om hertugen, der rejste monument for en hjort, og om bondeplageren, der åd en formue. Om frihedskæmper, riddere, præster og konger. Og om de tusinder af arbejdere og bønder, som uanset de ydre begivenheder holdt samfundet oppe ved at passe det daglige arbejde. For blot at nævne ganske enkelte af de mange ting, der kan læses om i denne bog, som er den anden i en serie på seks bind om hele Sønderjylland.

Er udkommet:

Langs grænsen

Under udarbejdelse:

Als

Østkysten

Midterlandet

Vadehavet og

vestkysten

Melbyhus

ISBN 87 87481 56 1